

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НАМОЗОВА ЗИЛОЛА БОЗОРОВНА

**НАВОИЙ ЛИРИКАСИ МАТНШУНОСЛИГИ ТАДҚИҚИ
ТАДРИЖИ**

(Ҳамид Сулаймон илмий фаолияти асосида)

**10.00.10 – Матншунослик ва адабий
манбашунослик**

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ**

Илмий раҳбар: **Нафас ШОДМОНОВ,**
филология фанлари доктори, профессор

Тошкент – 2020

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон манбашунослиги ва матншунослигида Шарқ адабиётига оид адабий манбаларни, хусусан Алишер Навоий асарларини ўрганишга интилиш янги босқичга кўтарилмоқда. Бу босқич матншунослик олдида ўзига хос муаммо ва вазифаларни қўймоқда. Матн таҳлилини амалга ошириш, аввал бажарилган эдицион тадқиқот ва фаолиятларнинг ютуқ ҳамда тажрибалари таҳлиliga оид аниқ концепциялар ишлаб чиқилиши ортиб бораётир. Натижада матншуносликнинг назарий асослари яратилиб, матн тарихи ва танқиди адабий ҳодисаларининг адабий-эстетик моҳиятини тўлалигича акс эттиришига эришилмоқда. Бундай тадқиқотлар ўзига хос қонуниятларнинг юзага келиш таъминларига ойдинлик киритади ва янги илмий-назарий ҳулосалар келтириб чиқариши билан долзарблик касб этади.

Дунё манбашунослиги ва матншунослигида даҳо ижодкорлар асарларига тегишли ҳар қандай матний топилма алоҳида қийматга эга бадиий-эстетик ҳодиса сифатида чуқур таҳлил этилмоқда. Уларга оид бирламчи манбалар ўрганилиши билан қиёсий таҳлил ва талқин этилиши асосида янги назарий ҳулосаларга келинмоқда. Шуниси эътиборлики, соҳанинг собиқ етук олимлари томонидан ижодкор бадиий-эстетик тасаввурининг намоён бўлиш шакллари, усуллари ва динамикаси каби масалалар бўйича билдирилган ҳулосалари нисбий характерга эгаллиги, уларни ислоҳ қилиш юзасидан илгари сурилаётган қарашлар илмий асосли эканини кўрсатмоқда.

Ўзбек матншунослигида бажарилаётган ишлар аجدодларимиз томонидан яратилган беқиёс адабий меросни тадқиқ этиш орқали халқимиз маънавий оламини бойитишда, келажак авлодни баркамол шахс қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор, ҳавас қилса арзийдиган улуғ аجدодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажакимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам, албатта, бўлади”¹. Мутафаккир Алишер Навоий асарлари, жумладан лирик мероси нашрлари бўйича салмоқли ишлар амалга оширилиб келинди. Хусусан, ўтган аср ўрталарида ўзбек матншуносликнинг юксалиши Навоий лирик асарлари устида олиб борилган текстологик тадқиқотлар кўламининг ортгани билан белгиланади. Бу даврга келиб буюк мутафаккир адабий сиймоси тикланди, асарларининг аксарияти тўлиқ ҳолда

---

¹Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – Тошкент: 2017, 4 август.

нашр этилди. Шунга қарамай, бу ўлмас асарлар нашри бўйича мутахассислар томонидан жиддий мулоҳазалар билдирилиши давом этди. Бундай ҳол эришилган ютуқ ва тажрибаларни илмий таҳлил қилиш, мавжуд муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш юзасидан замонавий тадқиқ усуллари ва принциплари асосида нашрлар тақомилини таъминловчи методологик асосларни ишлаб чиқиш долзарб эканини кўрсатади. Шоир лирик мероси матншунослиги бўйича кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, уларнинг амалиётдаги ўрни ва тадрижи етарли даражада ўрганилмаган. Хусусан, бу соҳада энг кўп тадқиқот олиб борган олимлардан бири Ҳамид Сулаймон илмий ва амалий фаолияти натижасида эришилган ютуқлар ҳамда ниҳоясига етмай қолган ишлар тадқиқ қилиниб, Навоий асарлари нашрларини мукаммаллаштириш бўйича матншунослик ишлари йўлга қўйилмаган. Таъкидлаш жоизки, Ҳамид Сулаймон тажрибаларини ўрганмасдан шоир лирикаси текстологияси ривожланишини баҳолаш ва мавжуд муаммолар ечимларини аниқлаш имконсиздир. Шу боис тадқиқот мавзуси мазкур муаммоларни ёритишга қаратилгани билан долзарбдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ–4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ–2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ва мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек мумтоз адабиёти манбалари ва намуналари, хусусан, Алишер Навоий лирик меросини ўрганиш,

нашрга тайёрлаш, илмий тамойилларини ишлаб чиқиш бўйича матншунослик соҳасида бир қатор ишлар амалга оширилган. Ўзбек матншунослиги ва манбашунослигида Ҳ.Зарипов, Фитрат, С.Айний, Уйғун, Ғ.Ғулом, Ғ.Каримов, Н.Хотамов, О.Шарафиддинов, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон А.Ҳайитметов, Н.Маллаев, С.Рафиддинов, И.Ҳаққул, Ш.Сирожиддинов, В.Раҳмонов, Э.Шодиев, Д.Юсупова, А.Эркинов каби кўплаб олимлар амалга оширган ишлар эътиборга лойиқдир². Хорижлик Е.Э.Бертельс, Л.В.Дмитриев, Муродий каби олимлар томонидан тадқиқ этилган матн ва тадқиқотлар³ ҳам диққатга сазовордир. Айниқса, Навоий лирик меросини текстологик тадқиқ этиш ва нашрга тайёрлаш борасида матншунослигимизда бой тажриба тўпланган бўлиб, ҳозирга қадар жаҳон матншунослиги талаблари ва мезонлари асосида текшириш, баҳолаш ва натижада, соҳа олдидаги мавжуд муаммоларни аниқлаш, амалга оширилиши зарур ишларни белгилаб олиш ҳамда унинг бажарилишида Ҳамид Сулаймон тажрибаларининг ўрнини илмий-назарий аспектда кўрсатиб бериш борасида монографик тадқиқот амалга оширилмаган.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Адабий ҳодисаларнинг тарихий тадрижи ва назарий тараққиёти масалаларини ўрганиш” мавзуси доирасида бажарилган.

²А.Фитрат. Танланган асарлар. Икки жилдлик. – Тошкент: Маънавият, 2001; Алишер Навоий. Рубоий ва туюқлар. (Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарипов)– Тошкент: Ўздавнашр, 1944. А.Навоий. (Нашрга тайёрловчи С.Айний) – Душанбе: нашриоти Давлати Тоҷикистон, 1948; Əlişer Navoiy. CAR DEVAN. (Basmaga tajjarlavçilar Ujʻun va Saʻbir Abdulla) – Taşkent: OZ SSR Gostexizdat, 1940; Навоий. Девон. (нашрга тайёрловчилар: С.Мирзаев ва Ғ.Каримов) – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1936, 1948; Алишер Навоий. Танланган асарлар. (Нашрга тайёрловчи Каримов Ғ.)– Тошкент:Фан, 1951; Навоий. Рубоийлар. (тузувчи Хотамов Н.)– Тошкент: “Ўрта ва олий мактаб”, 1961; Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986; Сулаймонов Ҳ. АлишерНавоий. Илк девон. 1466 йилкўчирилганкўлзмафаксимилнашри (нашрга тайёрловчи проф. Ҳ.Сулаймон) – Тошкент: Фан, 1968; Маллаев Н. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърятига доир //Адабий мерос. – Тошкент: 1968. 1-сон. Шодиев Э. Девони Фоний нашрлари // Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент: 1988. 1-сон;Эркинов А., Жабборов Р. Навоий шеърлари “Султон Яъқуб сайланмаси”да. – Алишер Навоий ва ХХI аср. Халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент: “Навоий Университети” нашриёт-матбаа уйи, 2019. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. Маллаев Н. Алишер Навоий. Лирика. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. А.Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жиллик. I,III жилдлар. (Нашрга тайёрловчи Сулаймонов Ҳ., Ҳаққулов И.) – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011; А.Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жиллик. II,IV жилдлар. (Нашрга тайёрловчи Сулаймонов Ҳ., Рафиддинов С.) – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2011.

³Алишир Наваи. Диван. Издание текста. Предисловие и указатели Л.В.Дмитриевой. – Москва: “Наука”, 1964; Алишер Навои. Лирика (Под редакцией: проф.Е.Э.Бертельса и Л.М.Пенковского) – Москва: “Наука”, 1948;Амир Алишер Фоний. Девони форсий. Мунтахаб (нашрга тайёрловчи тожикистонлик адабиётшунос олим Муродий (Тожибоев Ҳожимурод) – Душанбе: Ирфон, 1993.

Тадқиқотнинг мақсади Навоий лирикаси матншунослигида амалга оширилган тадқиқот ва нашрларни қиёсий ўрганиш, бу борадаги муаммоларни аниқлаш ва бартараф этишда Ҳамид Сулаймоннинг матншунослик фаолияти мисолида очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Ҳамид Сулаймон томонидан Алишер Навоий лирик асарлари манбаларини аниқлаш ва саралашдаги принципларини таҳлилий тавсифлаш;

“Ҳазойину-л-маоний” нашрларининг такомил тадрижини илмий асосда текшириш;

олим тадқиқотлари натижалари асосида тўпланган тажрибалардан замонавий ўзбек матншунослигида фойдаланиш йўллари кўрсатиш;

шоир лирикаси матншунослигида мавжуд муаммолар ва уларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш;

Навоий лирик асарлари нашрларини мукаммаллаштиришга қаратилган чора-тадбирларнинг зарурият эканини илмий далиллаш.

Тадқиқотнинг объектини Навоийнинг XV–XVI асрда яратилган Санкт-Петербургнинг Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасидаги 55 рақам остида сақланаётган “Ҳазойину-л-маоний” куллийти фотонусхаси, ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фондидаги 677 рақамли қўлёзма, Ҳамид Сулаймон томонидан чоп этилган 4 жилдлик “Ҳазойину-л-маоний”, 15 жилдлик “Асарлар”и, 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами” ҳамда 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами”га киритилган девонларининг тўлиқ нашрлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини Ҳамид Сулаймоннинг қўлёзмаларни тавсифлаш ва тадқиқ этиш принциплари, мумтоз матнларнинг табдил хусусиятлари ва нашрга тайёрлаш тажрибаларини ўрганиш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-тарихий, таснифлаш, тавсифлаш, статистик, структурал комплекс таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Ҳамид Сулаймон илмий-назарий қарашларининг етакчи тамойиллари, ўзбек матншунослиги ва навоийшунослик соҳалари тараққиётига қўшган ҳиссаси, илмий тажрибаларининг замонавий ўзбек матншунослигида тутган ўрни назарий жиҳатдан асосланган;

Ҳамид Сулаймоннинг “Ҳазойину-л-маоний” ҳамда “Девони Фоний” асарлари қўлёзмалари қиёсий таҳлилига бағишланган тадқиқоти ўзбек матншунослигини назарий жиҳатдан ривожлантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилгани очиб берилган;

олим ижод лабораторияси текширилиши натижасида ҳозиргача Навоий девонлари (Ғаройибу-с-сиғар, Наводиру-ш-шабоб, Бадойеъу-л-васат, Фавойиду-л-кибар) мукаммал танқидий матни ва илмий нашри мавжуд эмаслиги илк марта аниқланган;

Санкт-Петербургдаги 55-рақамли қўлёзма ва ЎзР ФА ШИДаги 677-рақамли қўлёзмалар қиёсий тадқиқи натижасига кўра, шоир лирик асарлари тўлиқ нашрларини тайёрлашда йўл қўйилган камчиликлар далилланган ва Навоий асрларининг илмий-танқидий матнларини тайёрлаш ҳамда шоир лирикаси матншунослиги билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Навоий лирикаси нашрларининг ривожланиш тамойиллари аниқланиб, уларни янада мукаммаллаштириш зарурияти мавжудлиги исботланган;

Навоий лирикаси нашрларини қиёсий ўрганиш, такомил тадрижини аниқлаш ва нашрларни қиёсий ўрганиш орқали чиқарилган хулосалар Навоий асарлари танқидий матнини тузиш, илмий нашрини яратиш, шунингдек, навоийшунослик, ўзбек адабиёти тарихи, адабий манбашунослик ва матншунослик фанларидан яратиладиган ўқув қўлланмалари, дарслик ва монографияларнинг мукаммаллашувига хизмат қилиши асосланган;

Ҳамид Сулаймон тажрибаларини ўрганиш ва замонавий матншунослигимизда улардан фойдаланиш соҳа ривожига муҳим аҳамият касб этиши аниқланган;

Архив материаллари асосида олим асарлари илмий библиографияси тузилган;

Навоий девонлари танқидий матнини яратишда 17 банддан иборат тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги тадқиқотда муаммонинг аниқ қўйилгани, қўлланилган усуллар ва назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянилгани, таҳлилга тортилган материалларнинг қиёсий-тарихий, тавсифлаш, таснифлаш, статистик методлар воситасида асослангани, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилгани, матншуносликнинг замонавий илмий концепциялари асосида ўрганилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти чиқарилган назарий хулосалардан замонавий ўзбек матншунослиги фанининг кейинги тараққиёти йўналишларини тайин этишда, йирик матншунос олимлар меросига ёндашишнинг асосли илмий тамойилларини кўрсатиб беришда, Навоий лирикаси матншунослигига доир тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, диссертация хулосалари ва материалларидан XX аср ўзбек матншунослиги ва манбашунослиги тарихини текширишда, замонавий ўзбек матншунослигининг назарий асосларини яратишда, республика олий таълим муассасалари учун “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Навоийшунослик” фанлари бўйича дарслик ва ўқув қўланмаларнинг янги авлодини яратишда, илмий маърузалар, махсус курс, семинарларни тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Навоий лирикаси матншунослиги тадқиқи тадрижи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Навоийнинг сўнгги йилларда ўрганилган “Хазойину-л-маоний” девонлари қўлёзма манбаларини тадқиқот доирасига жалб қилиш, танқидий матни ва илмий матнини яратиш, нашрларни мукаммаллаштириш бўйича

олинган илмий-назарий хулосалардан Ф1–ФА-055746 рақамли “Марказий Осиё халқлари қўлёзма ёдгорликларини тадқиқ этиш. Ўзбекистон шоир ва ёзувчилари архивини илмий тавсифи ва нашр қилиш” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (ЎзР ФАнинг 2020 йил 2 сентябрдаги 3/1255-1794 сон маълумотномаси). Натижада Навоий адабий меросининг қўлёзма ва тошбосма манбалари илмий-монографик тавсифи такомиллаштирилган, мавжуд маълумотларга аниқлик киритилган;

Навоий девонлари қўлёзмаларининг тавсифини келтиришда, шунингдек, илмий-танқидий матн тузиш принципларини яратишга қаратилган илмий хулосалар ва тавсиялардан ОФ-Ф8-027 рақамли “Қўлёзма манбаларнинг миллий-маънавий ва адабий мерос тарғиботидаги аҳамияти” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 8 октябрдаги 89.03-3772 сон маълумотномаси). Натижада Навоий лирик асарлари қўлёзмалари Ҳамид Сулаймон тажрибаларини ўрганиш асосида текширилиб, матншунослик ва навоийшунослик соҳаларидаги қўплаб долзарб муаммоларни ечишга хизмат қилган.

Навоий лирик асарлари матний тадқиқи, нашрлардаги муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ҳамда мукамаллаштиришга оид илмий хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясига қарашли Қашқардарё вилояти телерадиокомпаниясининг туркум кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Қашқадарё телерадиокомпаниясининг 09.03.2020 йилдаги 215 рақамли маълумотномаси). Натижада кўрсатувлар илмий-назарий маълумотлар билан бойитилиб, уларнинг илмий-маърифий савияси ошган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси.Тадқиқот натижалари 3 та халқаро, 4 та республика илмий-назарий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги.Тадқиқот мавзуси бўйича жами 13 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий

аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, шундан, 5 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат бўлиб, умумий ҳажми 158 саҳифани ташкил этади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I боб. АЛИШЕР НАВОЙИ ЛИРИКАСИ МАТНШУНОСЛИГИДА ҲАМИД СУЛАЙМОН ФАОЛИЯТИНИНГ ЎРНИ	
1.1. Ҳамид Сулаймоннинг матншунослик фаолияти ва Навоий лирикаси манбаларини ўрганиш муаммолари	11
1.2. “Ҳазойину-л-маоний” манбаларининг сараланиши.....	28
1.3. “Девони Фоний” устидаги тадқиқотлар таҳлили	45
II боб. “ҲАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ” ЙИҒМА МАТНИ ВА НАШРЛАР ТАКОМИЛИ	
2.1. Навоий лирикаси дастлабки замонавий босма нашрларида матншунослик тамойиллари.....	56
2.2. “Ҳазойину-л-маоний” йиғма матни характеристикаси.....	67
2.3. “Ҳазойину-л-маоний” тўлиқ нашрларининг такомил тадрижи	77
III боб. НАВОЙИ ЛИРИКАСИ МАТНШУНОСЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ.	
3.1. Ҳамид Сулаймон тажрибаларининг илмий-назарий асослари.....	90
3.2. “Ҳазойину-л-маоний” матншунослигида аниқланган муаммолар таҳлили	101
3.3. “Ҳазойину-л-маоний”нинг тўлиқ танқидий матнини тузиш ва академик нашрини яратиш бўйича тавсиялар	116
ХУЛОСА	127
Фойдаланилган адабиётлар	129
ИЛОВАЛАР	144

I бoб. АЛИШЕР НАВОИЙ ЛИРИКАСИ МАТНШУНОСЛИГИДА ҲАМИД СУЛАЙМОН ФАОЛИЯТИНИНГ ЎРНИ

1.1. Ҳамид Сулаймоннинг матншунослик фаолияти ва Навоий лирикаси манбаларини ўрганиш муаммолари

Алишер Навоий лирикаси манбаларини аниқлаш ва тадқиқ этиш масаласига кўп бора мурожаат этилган ва ҳар бир тадқиқотда масала у ёки бу даражада ўрганилган. Бунда матншунос Ҳамид Сулаймон илмий фаолиятига ҳам қайсидир даражада эътибор қаратилган. Аслида ҳам, бу фидойи олим ижод лабораториясини ўрганмасдан, унинг тажрибаларига таянмасдан улўф шоир лирикасини текстологик ўрганиш, ундаги муаммоларни аниқлаш ҳамда ҳал этиш имконсиздир. XX аср ўрталарида “Ҳазойину-л-маоний” девонлар мажмуасининг тўлиқ ҳолдадаги нашрининг яратилиши, “Девони Фоний” матнининг тадқиқ ва табдил қилиниб, китобхонларга тақдим этилишидек улкан ишнинг амалга оширилиши фанда муҳим янгилик бўлди ва бундай улкан тадқиқот бевосита, профессор Ҳамид Сулаймон номи билан боғлиқ. Ўзбек матншунослигида бу борада олим томонидан улкан тажриба тўпланган бўлиб, ундан фойдаланиш учун, аввало, олим фаолиятини чуқурроқ ва атрофлича ўрганиш, унинг тадқиқот принципларини аниқлаш ва ўзлаштириш, улардан бугунги кун матншунослигида фойдаланиш имкониятларини таҳлил қилишни тақазо этади.

Ўзбек матншунослиги ва навоийшунослик соҳалари ривожига, хусусан, Навоий лирикасини текстологик ўрганишда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), филология фанлари доктори (1961), профессор (1971) Ҳамид Сулаймонов Сулаймонович (1910 – 1979)нинг тутган ўрни беқиёсдир. Олим ҳаёт йўлига назар ташланса, у Москва кинематография институтида таҳсил олган (1932) бўлишига қарамай, асосан филология илми билан шуғулланди. Дастлаб ТошДПИда ўқитувчилик, сўнг кафедра мудири; ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти бўлим мудири (1962–67), Алишер Навоий номидаги

давлат адабиёт музейи директори (1967–69), Қўлёзмалар институти директори лавозимларида фаолият юритган⁴.

Ҳамид Сулаймон ёшлигидан уста Мўмин(А.В.Николаев)дан рассомчилик, Мулла Ўтап домладан хаттотликни ўрганди. Бу икки касб сирларини яхши ўзлаштириш кейинчалик, таниқли матншунос бўлишда қўл келди. Бироқ унинг бу соҳага кириб келиши кечроқ юз берди. Ғарб адабиётини мунтазам мутолаа қилган олим М.Ю.Лермонтов, П.Мериме кабилар ижоди устида тадқиқотлар олиб борди.⁵ Ўтган аср 50-йилларида Ғарб адабиёти вакиллари ижодини чуқур ўзлаштирган олим Навоий ижодининг ҳам улардан кам бўлмаган катта ҳажмдаги мероси борлиги ва уни тадқиқ этиш заруриятини англаган. 1956 йилдан умрининг охирларигача фақат матншунослик йўналишида изланишлар олиб борган олимнинг Навоий лирикаси манбаларини аниқлаш, ўрганиш ва тарғиб қилишдан ташқари Ҳофиз Хоразмийнинг “Девон”и, “Бобурнома” қўлёзмасининг топилишида ҳам хизмати катта.

Ҳ.Сулаймон тадқиқотларининг асосий объекти – Навоий девонларининг қўлёзмалари бўлди. Умрининг сўнги 23 йилини уларни ўрганишга сарфлади ва ўзбек матншунослигининг назарий ҳамда амалий соҳаси ривожига муҳим ўзгариш ясади. Бу хусусда кейинги бобларда батафсил тўхталамиз.

Олим тадқиқотларини қуйидагича йўналишларга ажратиш мумкин:

1. Кинематография йўналишидаги ишлари.
2. Ғарб адабиёти устидаги тадқиқотлари.
3. Матншунослик ва адабий манбашунослик соҳасидаги тадқиқотлари.
4. Муҳаррирлик фаолияти.
5. Шарқ миниатюра санъати намуналарини тўплаш ва нашр қилиш.

Олим томонидан яратилган илмий тадқиқотларни И.Аҳмедхўжаев 47 ном остида кўрсатади. Улардан 27 таси Навоий ижодига алоқадор тадқиқотлар

---

⁴ XX аср ўзбек мумтоз адабиётшунослиги. Антология. (Тузувчи Б.Каримов ва бошқ.) – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2016. – Б. 48.

⁵ Ҳамид Сулейман. Новеллы Проспера Мериме. Кандидатская диссертация. – Ленинград, 1948.

бўлиб, диссертация, доклад, илмий мақола ва альбомлардан иборат. Кейинчалик, уларни Ф.Сулаймонова нашр эттиради.

1982 йилда Фозила Сулаймонова Ҳ.Сулаймоннинг мақолалар тўпламини нашрга тайёрлаш мақсадида жамлайди. Бироқ нашр этилмасдан қолади. Мақолалари эса “Шарқ юлдузи”, “Адабий мерос” каби журналларда мунтазам эълон қилиб борилган.

Матншунос илмий фаолиятида Навоий лирик меросини текстологик ўрганиш ҳамда қўлёзмаларини тўплаш етакчилик қилади. Олимга қадар ҳам шоир ижоди турли аспектда тадқиқ этилган бўлиб, олиб борилган ишларнинг аксариятида матншунослик нуқтаи назаридан жаҳон матншунослиги тажрибалари асосида ўрганиш назарда тутилмаган.

Маълумки, адабий манбашунослик ва матншунослик адабий ҳодисаларни акс эттирган манба ва матнларни ўрганар, истеъмолчига етказилиши, муаллиф ва ўқувчи ўртасидаги воситаларни текширар экан, унинг ҳам тарихий жараёндан ҳамда тарихий тамойиллардан ташқарида бўлиши, иш кўриши мумкин эмас. Бунда, албатта, матншуносликнинг муаммоларидан бири, эҳтимол, энг асосийси бўлган матнни психологик муҳокама қилиш доирасида таркибий таҳлил методи асосида аслга мослаштириш тамойили устуворлик касб этади. Матнни психологик муҳокама қилиш учун муаллиф ижодий муҳитида шаклланган руҳий хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Бунинг учун муаллиф даври тарихини тиклаш эҳтиёжи туғилади. Бу эса матн тарихига доир барча деталларни, матн такомили йўлини ёритишга ёрдам беради. Таркибий таҳлил методи билан эса матнни тайёр ҳолга келтириш жараёнига доир масалалар тадқиқ этилади ва бу ҳам тарихийлик тамойилида ўз ечимини топади. Албатта, бу масалалар Ҳамид Сулаймон томонидан жиддий ҳисобга олинган.

Улуғ мутафаккир асарларида юксак инсонпарварлик ғояларининг мислсиз маҳорат билан тараннум этилиши ва уларнинг қўлёзмалари жуда кенг географик ҳудудларга тарқалиши даврлар тақаллуби ҳодисаларидан маълум даражада омон қолишига сабаб бўлди. XX аср бошларида алоҳида фан

сифатида шакллана бошлаган матншунослик ва манбашуносликда амалга оширилган ишлар учун дастлабки тадқиқот объекти айнан Навоий асарлари бўлди. Биз бу ерда унинг сабаблари ҳақида тўхталмаймиз, балки амалга оширилган ишларнинггина мазмун-моҳияти, хусусан, бу лирик мерос матнини ўрганиш ва нашр қилишда кейинги фаолиятлар учун ҳосил қилинган тажриба-асослар тўғрисида фикр юритамиз.

Текширишлар шуни кўрсатадики, Навоий лирикасини ўрганиш ва тарғиб этиш Шарқ ва Ғарбда алоҳида-алоҳида хусусиятларидан келиб чиқиб амалга оширилди. Шарқ мамлакатларида Навоий давриданок кенг тус олган шоир девонларини кўчириш кейинги даврларда ҳам анъана сифатида давом этиб борган. Ғарб мамлакатларида эса шоир ижодини текстологик ўрганиш муайян қўлёзмалар асосида нашр этиш ва таҳлил қилишга уринишлар кўринишида амалга оширилди.

Навоий ижодини текшириш ва таҳлил қилишда XVI – XX асрлар давомида Ғарб мамлакатларида айрим ишлар амалга оширилди. Хусусан, **XX аср биринчи ярмигача яратилган наишлар** шоир лирикаси нашрларининг мукаммаллашувида эмперик босқич вазифасини бажарганлиги билан характерлидир. Улар амалий характер касб этди.

XV – XVI асрларда Навоий лирик меросини туркий халқларга, шунингдек, қардош миллатларга ҳам етказиш мақсадида шоир девонларини тўлиғича ёки қисман таржима қилишга бўлган дастлабки уринишлар кўзга ташланади. Айрим қўлёзмаларда лирик жанрдаги шеърларни қипчоқ лаҳжасидан ўғуз лаҳжасига ўгириш орқали амалга оширилган қисман таржималар яратилгани маълум. Бунга мисол тариқасида Оққуюнлилар даврида тузилган, 1471 йилда Абдураҳим Хоразмий томонидан кўчирилган девоннинг А.Эркинов аниқлаган Миср нусхасини кўрсатиш мумкин. Тадқиқотчи Р.Жабборовнинг кўрсатишича, девонда Навоийнинг машҳур “Меҳр кўп кўргиздим” деб бошланувчи ғазалининг дастлабки байти шундай келтирилади:

Меҳр чўх гўрсатдим аммо, меҳрибоне допмадим,

*Жон бaсe қилдим фидo, oрoми жoнe дoпмaдим*⁶.

Гарчи Ҳамид Сулаймон бу нусхани учратмаган бўлса-да, Навоий шеърятининг Ғарбда тарқалиш географияси билан яхши таниш бўлган. Чунончи, XV асрдан XX аср бошларига қадар Навоий ижодига қизиқиш Ғарбда ҳам юқори бўлган. Шу сабабли, Европа мамлакатларида шоир ижодини ўрганиш ва тарғиб этишга уринишлар европа тилларига таржима қилиш ва қисман шарҳлаш орқали амалга оширилди. Навоий лирикасидан намуналар, асосан, алоҳида сайланма ҳолида, ўқув қўлланмаларда ҳамда журналларда чоп этилган.

Илк таржимонлардан бири Тертиз (Озарбайжон) таржимони Христафор Арлано саналади. 1557 йилда шоир асарларини итальян тилига таржима қилган. Навоий ижодидан намуналар Францияда 1697 йилда пайдо бўлган. Етук матншунос олим Шухрат Сирожиддиновнинг маълумотига кўра, шу йили француз олими Артолеме д'Ербелонинг “Шарқ кутубхонаси” номли энциклопедиясида Навоий таржимаи ҳоли ва асарлари номи келтирилади. Шунингдек, XIX асрда Силвестер де Саси (1758-1838), П.Севелев, М.Никитский, Н.И.Ильминский, Э.Блоше, М.Буват, Э.Браунлар ўз тадқиқотларида шоир ижодини ўрганилиб, таҳлил қилади ва юқори баҳолайдилар.⁷ Навоий асарлари дастлаб Ғарбий Европада машҳур бўлган. Навоийнинг девонларидан саралаб олинган ва тўғридан-тўғри таржима қилинган сайланма нашрлардан бири “Девон” саналади. Бу танланган шеърлар тўплами 1625 йил дунёнинг энг машҳур университетларидан Оксфордга тақдим этилган.

XVIII асрда Европанинг деярли барча кутубхоналарида “Ҳазойину-л-маоний” кўлёзмалари мавжуд бўлган ва улар асосида турли ном остида девонлардан намуналар таржима қилиниб, чоп этиб турилган. Бундай нашрлар машҳур шахслар кутубхонасида ҳам бўлган. Шундай адабиётшунослардан

---

⁶ Жабборов Р. “Оққўнли мухлислар девони”нинг Алишер Навоий лирикаси ва давр адабий муҳитидаги ўрни. Филол. фан. бўйича фалсафа д. (PhD) дисс-цияси. – Самарқанд: СамДУ, 2020. – Б. 124.

⁷ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Тошкент, Академнашр, 2011. – Б.9-11.

Пургсталь, Ф.А.Белен, Ж.Руссо, Ҳ.Вамбери, М.Хартманнларни кўрсатиш мумкин. Айни пайтда, Париж Миллий кутубхонаси, Вена киролик кутубхонаси, Венгрия академияси, Британия музейида, шунингдек, Оксфорд, Берлин, Венеция университетларида, Торонта, Вашингтон кутубхоналарида ҳам Навоий қўлёзмалари билан бирга, “Хазойину-л-маоний” девонларидан саралаб олинган “Девон” номи остидаги танланган шеърлар тўпламининг турли хил таржимонлар томонидан турли йилларда амалга оширилган таржималари ҳам сақланиб қолган.

Ғарбда XIX асрларда алоҳида нашрлар билан бирга дарслик сифатида яратилган хрестоматияларда шоирнинг айрим ғазаллари тўғридан тўғри таржимаси ва шарҳлари вужудга келди. Шундай дастлабки китоблардан бири 1867 йилда Леипцикда яратилган Ҳерман Вамберининг “Caghataische Sprachstudien” (Чиғатой тилларининг ўқув қўлланмаси) китобидир⁸. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, 1-қисми фонетика, грамматика, стилистика қоидалари ёритилган бўлса, 2-қисм хрестоматия шаклида яратилгани маълум. Ушбу китобда ғазаллар, рубоийларнинг немисча таржималари келтирилган.

1902 йилда немис шарқшуноси Мартин Хартманн ўзининг икки қисмдан иборат “Caghataisches” – “Чиғатой тили қўлланмаси”ни яратди⁹. Биринчи қисмида чиғатой тили қонуниятлари ҳақида маълумот берилган бўлса, иккинчи қисмида туркий тилда ижод этган Яссавий, Мунис, Навоий кабилар ижодига мурожаат этилади.

1948 йил Навоий юбелейининг 500 йиллиги муносабати билан Москвада шоир лирик асарларидан сараланган рус тилидаги таржима нашри Е.Э.Бертельс томонидан яратилди¹⁰. Унда ғазаллар билан бирга 3 рубоий, 2 мухаммас ҳам киритилган. Мазкур тўпламдаги шеърлар С.Липкин, Б.Пастернак, Пеньковский, Н.Ушаков, П.Карабан, Н.Лебедев,

---

⁸ Vambéry Herman. Caghataische Sprachstudien. [Text] – Leipzig: F.A.Brockhaus, 1967.

⁹ Hartmann Martin. Caghataisches. Materialien zu einer Geschichte der sprachen und Literaturen des vorderen Orients. Herausgeben von Martin Hartmann (Berlin). Heft 2. – Heidelberg, Carl Winters` s Universitatsbuchhandlung, 1902.

¹⁰ Алишер Навои. Лирика (Под редакцией: проф.Е.Э.Бертельса и Л.М.Пенковского). – Москва: “Наука”, 1948.

В.Рождественский каби ўндан ортиқ моҳир таржимонлар томонидан ўтирилган бўлиб, ҳар бир шеър номидан кейин мутаржим номи кўрсатилган.

Россияда Навоий шеърларини тағлама орқали таржима қилиб нашр этиш кенг тус олган. Л.Пеньковский, С.Липкин каби бир қатор ижодкорлар тағлама асосида етук ва жозибадор таржималар яратган. Ғарб мамлакатларида Навоийнинг таржима қилинган шеърлари ҳажман кўп бўлмаса-да, мазкур таржималар омма орасида катта қизиқиш уйғотди.

Ғап Ҳамид Сулаймоннинг Навоий лирик мероси нашри устида борар экан, бу мероснинг юртимизда амалга оширилган нашрларнинг композицион, палеографик ва индивидуал хусусиятлари тўғрисида ҳам тўхталиш лозим. Шунга кўра нашрларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин: 1. Қўлёзмаларнинг факсемил нашрлари. 2. Девон композицияси сақлаб қолинган нашрлар. 3. Девонлардан саралаб олинган сайланма нашрлар. 4. Бир неча ижодкор шеърларидан тузилган тўплам нашрлари. 5. Таржима нашрлар. 6. Тарқоқ нашрлар.

Қўлёзмаларнинг факсемил нашрларига Ҳамид Сулаймон томонидан аниқланган ва нашрга тайёрланган Навоийнинг “Илк девон”и¹¹ ва Е.Бертельс томонидан 1930 йилда Бухородан сотиб олинган ва Л.В.Дмитриев томонидан нашрга тайёрланган “Диван”¹² номи остидаги “Бадоеъу-л-бидоя”нинг 1933 йилда қўлга киритилган инв. № 33 ёки В 2471 фотонусхаларини киритамиз.

Девон композицияси сақлаб қолинган нашрларга Навоийнинг олим ташаббуси билан Фанлар Академияси томонидан чоп этилган 4 томлик “Ҳазойин ул-маоний” (1959-1960 йй), 1963 – 1965 йилларда нашр этилган 15 томлик А.Навоий “Асарлар”и (1 – 4-томлар), 20 томлик “Мукаммал асарлар тўплами” (3 – 6-томлар) ва мустақиллик йилларида чоп этилган 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами” (1 – 4-жилдлар) каби нашрларни киритиш мумкин.

---

¹¹ Алишер Навоий. Илк девон. 1466 йил кўчирилган қўлёзма факсимил нашри (нашрга тайёрловчи проф. Ҳ.Сулаймон). – Тошкент, Фан, 1968.

¹² Алишир Наваи. Диван. Издание текста. Предисловие и указатели Л.В.Дмитриевой. – Москва: “Наука”, 1964.

Девонлардан саралаб олинган сайланма нашрларга “Чор девон” (1939), “Девон” (1941), “Рубоий ва туюқлар” (1944), “Танланган асарлар” (1951), “Топмадим” (1988), “Қаро кўзим” (1988), Мустақиллик йилларидаги бир қатор нашрлар, жумладан, ёзувчилар уюшмаси томонидан “Янги аср авлоди” нашриётида чоп этилган “Хазойин ул-маоний” (2016) ва бошқаларни киритиш мумкин.

Бир неча ижодкор шеърларидан тузилган тўплам нашрлари. С.Айний ва П.Шамсиев томонидан тайёрланган “Ўзбек адабиёти”, шу номдаги Фанлар академияси томонидан нашрга тайёрланган 4 жилдлик антология (2-жилди Навоий меъросига бағишланган) ва бугунги кунгача нашр этилган барча хрестоматияларни киритиш мумкин. Бундай нашрлар ўқув қўлланма ва дарслик вазифасини ўтаган.

Таржима нашрлар. Бу турдаги нашрларга рус¹³, turk¹⁴ ва бошқа тиллардаги Навоий лирик мероси жамланган тўпламларни киритиш мумкин. Бундай нашрлардаги шеърлар “Хазойину-л-маоний”дан саралаб олинб, таржима асосида нашрга тайёрланган.

Газета, журналлардаги нашрлар (тарқоқ нашрлар). Бундай нашрлар деярли барча адабий, адабий-бадий, ижтимоий журнал ва газеталарни ўз ичига олади. Айниқса, Навоий лирик асарларидан парчалар “Шарқ юлдузи”, “Адабий мерос”, “Қизил Ўзбекистон”, “Туркистон ҳақиқати” ва бошқаларда нашр этиб борилган.

Таъкидлаш лозимки, XX аср аввалига қадар матншунослик соҳасида олиб борилган ишлар ҳеч қандай илмий-назарий йўналишда бўлмасдан, балки эдицион-амалий вазифаларни имкон қадар бажарган. Буни ўзбек матншунослигида олиб борилган ишлар хусусида ҳам айтиш мумкин. Бунда миллий матншунослигимиз асосчиси А.Фитрат амалга оширган ишлар алоҳида аҳамиятга эга. Бу хусусда филология фанлари доктори У.Жўрақулов

---

¹³ Алишер Навои. Сокровищница мыслей. Т.1-10 (составитель и редактор 1-тома Х.Сулеймана). – Ташкент, Янги аср авлоди, 1968.

¹⁴ Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – S.743.

шундай дейди: “Фитрат мумтоз адабиётимизнинг Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, М.Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди каби вакиллари ижодини энг қадимги нодир қўлёзма асарларга асосланиб ўрганиб чиқди”¹⁵. Фитрат томонидан тузилган “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуасида энг кўп ўрин берилган шоир Алишер Навоийдир. “Муҳокамату-л-луғатайн”, “Ҳайрату-л-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” каби асарлари, ғазал, мусаддас, рубоий, туюқ, мустазод ҳамда мактубларидан намуналар билан бирга “Мезону-л-авзон” ва “Маҳбубу-л-қулуб”дан парчалар келтирган¹⁶. Бироқ олим бу ишларни ислоҳ қилинган араб ёзувида амалга оширган. Ундан кейин ўзбек ёзуви уч марта ўзгартирилган бўлиб, уларни қайта ўрганиш тақозо этилар эди. Бу иш 2018 йилда О.Ҳамроева томонидан татдиқ этилди.

Фитратдан кейин Айний томонидан ҳам текстологик текширишлар амалга оширилди, бироқ у мамлакатимизда мавжуд қўлёзма манбаларга таянган ҳолда иш олиб борди. Айний томонидан Навоийнинг форсий лирикасини тадқиқ этишда дастлабки илмий ўрганишга қаратилган ҳаракатлар бошланди.

Навоий лирик асарларини текстологик планда ўрганиш борасида 1955 – 1980 йилларда ўзбек матншунослигида муҳим ишлар амалга оширилди. “Ҳазойину-л-маоний”нинг 1959-1960-йиллар оралиғида илк марта тўлиқ ҳолда кирилл ёзувидаги нашри кенг китобхонлар эътиборига тақдим этилди. Юртимизда амалга оширилган Навоий лирик асарлари қўлёзмаларини тадқиқ этиш, саралаш ва уларга таянган ҳолда тўлиқ нашрини яратишда Ҳамид Сулаймоннинг ниҳоятда муҳим ўрин тутишини эътироф этиш зарур Олимнинг Навоий лирикаси манбаларини илмий текшириши натижасида ўзбек матншунослиги мисли кўрилмаган даражадаги ютуқларга эришганини

---

¹⁵ Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – Б.109

¹⁶ Ҳамроева О.Ж. XX аср бошлари ўзбек матншунослиги тараққиётида Фитрат мажмуаларининг ўрни. Филол. фан. бўйича фалсафа д. (PhD) дисс-цияси. – Тошкент: ТДУТАУ, 2018. – Б. 25.

таъкидлаш лозим. Айниқса, кейинги нашрлар учун олим томонидан тайёрланган дастлабки тўлиқ нашр ҳозиргача тўлиқ нашрлар учун таянч манба бўлиб келмоқда. Бироқ ҳозирга қадар Навоий лирик асарларининг манбалари қанча ўрганилмасин, қанча қайта нашр этилмасин, шоир лирикаси манбаларини текстологик ўрганишга алоқадор муаммолар ҳануз учраб турибди. Айниқса, Шоир асарларининг мавжуд нашрлари табибли билан боғлиқ муаммолар хусусидаги мунозаралар ҳозиргача давом этиб келмоқда. Бунинг сабабини матншунос Манзар Абдулхайров ўз тадқиқотида: “Навоий асарларининг ҳозиргача амалга оширилган нашрларига қанчалик кўп меҳнат ва илмий салоҳият билан ёндашилган бўлмасин, камчилик ва нуқсонлардан холи эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири – шоир асарлари табиблининг пухта тайёрланмаганлиги”¹⁷ дейди. Бизнингча, ушбу фикрлар асосли бўлиб, шоир ижоди устидаги тадқиқот манбаларини жиддий илмий текширишни талаб этади.

“Адабий манбашунослик деганда, адабиёт тарихининг турли даврларида яратилган ёзма манбаларни, шоир ва ижодкорларнинг ёхуд муаллифи номаълум бўлган бадиий асарларнинг яратилган давридан бошлаб, то ҳозиргача кўчирилган кўлёмаларини, босма нашрларини, халқ оғзаки ижоди асарларини танқидий ўрганиб чиқиш тушунилади”.¹⁸ Шундай экан, нашрларнинг яратилиши учун таянч манба вазифасини бажарган кўлёмаларни аниқлаш, уларни саралашдаги принциплари, шунингдек, мавжуд нашрларнинг қандай мақсадга қаратилганини аниқлаш, уни тарихийлик, замонавий матншунослик ва манбашунослик мезонлари асосида текшириш ҳамда тавсифлаш талаб этилади. Шу нуқтаи назардан ёндашиб, Навоий лирикаси матншунослигида ҳозирги баъзи муаммолар ва уларнинг келиб чиқиш сабабларига тўхталамиз.

---

¹⁷ Абдулхайров Манзар Хусанович. Навоий асарлари матни табиблини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. Фил. фанлари доктори (ДС) илмий даражасини олиш учун ёзилган дис-сияси. –Тошкент: ТДЎТАУ 2020. – Б.25.

¹⁸ Сирождидинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Тошкент: “Навоий университети” матбаа уйи, 2019. – Б.10.

1. Ҳозиргача шоир лирик асарлари мукаммал оммавий нашрларининг йўқлиги. Бугунги кунгача шоир лирикасининг юзлаб нашрлари яратилди. Бироқ нашрий фарқлар ҳамда матний хатоликлар ҳали ҳануз сақланиб қолмоқда. Нашрлараро фарқлар ва уларнинг келиб чиқиши сабаблари турлича бўлиб, Манзар Абдулхайров докторлик диссертациясида бу ҳолатни шундай изоҳлайди: “Улардаги камчилик ва нуқсонларнинг бир неча объектив ва субъектив сабаблари бор: 1) шоирнинг кўп жилдли асарларидаги маъноси тушунилиши қийин, нотаниш – форсий, арабий ва улар билан боғлиқ диний-фалсафий, сўфиёна тушунчаларни ифодаловчи киритмалар тузум мафкураси таъйиқи остида махсус ўрганилмади; 2) сўзларнинг аслиятдаги шакли нотўғри табдил қилиниши оқибатида кўплаб сўз ва иборалар тушунарсиз бўлиб қолган... Нуқсонларнинг яна бир неча сабаблари бор: Биринчи сабаб ўзбек тилининг мукаммал тарихий изоҳли ва орфографик луғатининг йўқлиги. Иккинчи сабаби, матнга нисбатан бепарволик, масъулиятсизлик, мазмунга эътибор бермаслик, фан ютуқларини ҳисобга олмаслик; текстологик ожизлик... График хусусиятларни фонетик хусусият деб тушуниш, бир тил хусусиятини иккинчи тилга механик равишда кўчиришдир. Учинчи сабаби, мумтоз асарларни жорий алифбога табдил қилишдаги асосий тамойиллардан бири бўлган – нашрда ҳозирги давр адабий тили меъёрига эмас, балки анъанавий матншунослигимиз қонун-қоидаларига қатъий риоя қилиш принципи бузилди... Шоир асарларида учрайдиган шаклдош сўзлар ҳам каттагина қисмни ташкил этади ва тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Уларнинг матнлардаги шаклий-маънавий хусусиятлари тилшунослик илми асосида алоҳида белгилаб олишни тақозо этади... Табдил ишларида транслитерация ва транскрипция бўйича ягона қоидаларнинг ишлаб чиқирилиши давр талабидир”.¹⁹

Нашрлардаги матний хатоликларнинг қатор турлари ва бир нечта келиб чиқиш сабабларини кўрсатиш мумкин. Транслитерация билан боғлиқ хатолар,

---

¹⁹ Абдулхайров М. Ҳ. Навоий асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. Филол. фан. док. (DSc) дис-я. – Тошкент: ТДЎТАУ, 2020. – Б.219.

котиб томонидан амалга оширилган хатолар, техник хатолар каби. Бироқ, бизнингча, нашрий хатоликларни битталаб тузатиш имконсиздир. Муаммолар ичидан ечимга элтувчи ягона асос муаммони аниқлаб олиш тўғрироқ, назаримизда. Бу – замонавий матншунослик мезонларига мувофиқ илмий матнни яратиш билан ҳал этилади.

2. *Илмий нашрнинг яратилмагани.* Илмий нашр танқидий матн асосида жаҳон филология илмида қабул қилинган транскрипция ёзувида берилиши лозим. Бироқ Навоий девонларининг бундай илмий матни Ҳамид Сулаймонга қадар ҳам, ундан кейин ҳам яратилмади. Олим томонидан яратилган нашр эса илмий аппаратлар билан бойитилган бўлса-да, оммавий нашр эди. Китобхонларга илк маротаба тўлиқ нашрни етказиш зарурияти борлиги учун танқидий матнга асосланмаган дастлабки нашр эълон қилинган ҳамда китобхонлардан нашр ҳақидаги фикр-мулоҳазалар сўралган. Бундан кўринадики, ушбу иш илмий нашр вазифасини бажаришини назарда тутмаган.

3. *Шоир девонлари танқидий матнининг мавжуд эмаслиги.* Навоий лирикаси матншунослиги билан энг кўп шуғулланган олим Ҳ.Сулаймон илмий фаолиятини текшириш натижасида шу нарса аниқ бўлдики, шоир девонларининг танқидий матни яратилиши бошланган, бироқ ўз якунига етмасдан қолган. Бунинг сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин: Матншунос томонидан олиб борилган тадқиқот мақсади Навоий девонларининг XV асрдаги ҳолатини тиклаш, уларнинг композициясини аниқлаш ва шеърларнинг беш асрлик сақланиш ҳолатини текширишдан иборат бўлган. Шу сабабли ҳам олим текшириш объекти сифатида фақат қадимий қўлёзмаларни эмас, XV – XIX аср қўлёзмаларини танлаган. У ўз олдига қўйган мақсадига эришган. Ўз давридаёқ ушбу тадқиқот навоийшуносликдаги бошқа бир муаммо – Навоий девонларининг танқидий матнини яратиш учун ҳам ечим эканини англаган олим шоир девонларининг танқидий матнини ҳам тузишга киришади. Шу мақсадда, тадқиқоти аввалида ўрганиш учун ажратиб олган 20 та қўлёзманинг айримларини ижодий сафарлари натижасида аниқланган бошқа қадимий ва ноёб қўлёзмалар билан алмаштиради ва

танқидий матнни тузишга киришади. Шундай қилиб, ушбу тадқиқотга жами 25 та қўлёзма жалб этилади. Бу – олимнинг докторлик диссертациясида кўрсатилган текширув объектлари, олим томонидан нашр этилган “Хазойину-л-маоний” илк тўлиқ нашри I том сўзбошисида қайд этилган фойдаланилган манбалар шарҳи ва IV томда берилган иловадаги жадваллар ўрганилганда тадқиқот манбаларининг ўзгариб боргани ойдинлашади. Олимнинг докторлик диссертациясида тадқиқотнинг 3 томдан иборат эканлиги кўрсатилади. Бизнингча, 1-жилдга тадқиқ йўллари, усуллари, манбалари ва натижалари таҳлили; 2-жилдда ўрганилаётган ҳар бир девон қўлёзмаларидаги шеърларнинг жойлашиш тартиби, мавжуд ёки йўқлиги кабилар аниқланиши ва яратилган даврига кўра жадвалга жойлаштирилиши, 3-жилд эса илмий-танқидий матндан иборат бўлиши режалаштирилган эди ва қисман шундай қилинди ҳам. Бироқ 3-жилд яратилмасдан қолди. Ўрганилмаган қўлёзмаларнинг юртимиз фондларида йўқлиги, улардан нусха олиш ҳамда тадқиқ этиш зарурияти мавжудлиги бу ишга халал берди. Навоий девонларининг танқидий матни шу тарзда Ҳ.Сулаймон томонидан бошланиб, тўлиқ тугалланмади. Матншунос М.Абдулхайров XX аср ўзбек матншунослигида бу борада олиб борилган ишларни қуйидагича баҳолайди: “Улуғ шоир асарларини тадқиқ этиш усуллари, энг аввало, матншуносликнинг тадрижий тараққиётини ҳисобга олиб икки йўналишда хизмат қилиши назарда тутилди: 1) Навоий асарларининг мукаммал илмий-танқидий матнини тузиш ва шу асосда тўлиқ шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари устида кенг қамровли илмий тадқиқотлар олиб бориш; 2) Навоий асарларининг жорий ёзувга табдилини амалга ошириш орқали кенг китобхонлар эҳтиёжини қондириш. Бироқ давр тақозоси билан дастлабки ишлар илмий танқидий матнлар тайёрлашдан эмас, балки табдил ишларидан бошланди²⁰”.

Ш.Сирожиддинов эса “Хазойину-л-маоний” девонининг илмий-танқидий матни номаълум сабабларга кўра нашр этилмай қолганини

---

²⁰ Абдулхайров М.Ҳ. Навоий асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. Фил. фан. док. (DSc) дис-сия. – Тошкент: ТДУТАУ, 2020. – Б.15.

таъкидлаб ўтади.²¹ Ҳ.Сулаймон шоир девонларининг танқидий матнини тузишга докторлик диссертациясини ҳимоя қилгандан кейин ҳам анча йилларгача киришмайди. Чунки олим 1960 – 70-йиллар оралиғида шоир асарларининг ноёб манбаларини юртимизга келтириш билан боғлиқ муҳим манбашунослик изланишларини давом эттиради. Мазкур йиллар оралиғида жаҳон кутубхонаси фондларида шоир асарлари жамланган 8 куллийетини аниқлашга муваффақ бўлади ва катта қийинчиликлар эвазига Париж куллийети фотонусхаси ЎзР ФА собиқ Қўлёзмалар институти (ҳозирги Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи)га келтирилади. “Ҳазойину-л-маоний” девонларининг Тўпқопи нусхаси ҳам музейга айнан шу йилларда олиб келинган. Олим умрининг сўнгги йилларига қадар ҳам танқидий матн тузиш мақсадида қадимий ва ноёб нусхаларни бошқа мамлакатлардан олиб келиш ва музей фондига тўплаш билан шуғулланади. Унинг бу йўлдаги саъй-ҳаракатлари билан Алишер Навоийнинг қатор мўътабар қўлёзмалари фотонусхаси қўлга киритилди. Булар Санкт-Петербург(аввалги номи Ленинград)даги (инв. №55), Истанбулнинг Тўпқопи саройи фондида (инв. № 808) сақланаётган ҳижрий 901– 902 (милодий 1495–1497) йиллари хаттот Дарвеш Муҳаммад Тоқий томонидан Ҳиротда кўчирилган қўлёзма ҳамда Париж Миллий кутубхонасида (инв. № 316 ва № 317) сақланаётган ва 930–933 (милодий 1525–1527) йилларда котиб Али Ҳижроний томонидан Ҳиротда кўчирилган икки жилдлик Навоий куллийети қўлёзмаларидир. Уларнинг аксарияти илк тўлиқ нашр яратилгандан кейингина келтирилди. Шу сабабли ушбу нашр учун кўплаб реставрацияга учраган Санкт-Петербург қўлёзма нусхаси таянч манба вазифасини бажарди.

Олимнинг илтимоси ва моддий рағбатлантириши билан музейда фаолият юритган хушхат ходимлар Дилбар Рўзиева ва Абдувоҳид Шокировлар ноёб нусхалардан бири асосида “Ғаройибу-с-сиғар” ва “Наводиру-ш-шабоб” девонларини кўчириб берадилар. Кейинроқ танқидий

---

²¹ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент: Академнашр, 2015. – Б.77.

матн сифатида фойдаланиш учун бошқа қўлёзмалар қиёсий ўрганилиб, фарқлар мазкур кўчирилган қўлёзмада кўрсатилади. Бироқ қиёсий ўрганиш ўз якунига етмасдан қолган. “Хазойину-л-маоний”нинг қолган икки девони танқидий матни эса текширишлар натижасида топилмади. Бундан аниқ бўладики, 1960 – 1979-йилларда ҳам Ҳ.Сулаймон танқидий матн ва илмий нашр яратиш мақсадида манбаларни тўплаш ва ўрганиш билан боғлиқ ишларни давом эттирган, лекин бу иш якунланмаган. Унинг вафотидан кейин Алишер Навоий лирик асарлари устидаги текстологик тадқиқотлар маълум вақт тўхтаб қолди.

4. *Танқидий матн тузишга қаратилган тадқиқотлар давом эттирилмагани.* Олим Ҳамид Сулаймон бошчилигида амалга оширилган экспедицион ҳаракатлар натижасида юртимизга келтирилган қўлёзма манбалар тўлиғича ўрганилмай қолиб кетди. 1959 – 1960-йилларда илмий аппаратлар билан таъминланган илк тўлиқ нашрнинг яратилиши катта адабий ҳодиса сифатида баҳоланган бўлса-да, академик нашр даражасида бўлмагани соҳа мутахассислари томонидан ўз вақтидаёқ эътироф этилган эди. 1960 – 70-йилларда экспедиция катта қийинчиликлар билан қўлга киритган айрим қўлёзмалар эса истифода этилмай қолиб кетди. Бироқ нашрни мукаммаллаштириш мақсадида 15 томлик шоир “Асарлар”и таркибидаги девонлар биринчи тўлиқ нашр асосида қайта таҳрир этиб тайёрланди. Мазкур нашрда кўплаб хатоликлар бартараф этилади. Ҳ.Сулаймон вафотидан кейин нашрни мукаммаллаштиришга ҳаракатлар бўлди, жумладан, Ф.Сулаймонова, М.Ҳамидова каби олимнинг издошлари томонидан айрим қўлёзма манбалар бир қадар текширилиб, қиёсий тадқиқ этилди ва натижада, “Мукаммал асарлар тўплами” яратилди. Шу сабабли нашрда кўпроқ Навоий асарлари тили фонетик жиҳатдан жиддий ўзгаришларга учраган. 15 томлик “Асарлар” эса қисқартирилган нашр бўлганлиги сабабли деярли фойдаланилмаган. Мустақиллик йилларида тайёрланган 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами” эса жиддий хатоликлардан мустасно бўлмаган 20 жилдлик “Танланган асарлар

тўплами” асосида (айрим тузатишлар билан!) қайта нашр этилгани, натижада кўпгина хатоликлар “кўчиб борган”и кўзга ташланади.

Бундан кўринадики, шоир лирикаси матнлари устида олим вафотидан кейин кенг кўламли жиддий текстологик тадқиқот олиб борилмади. Шоир девонларининг танқидий матни яратилмасдан академик нашрини яратишга уринишлар бўлдики, бу матншунослик тамойилларига мутлақо зиддир. Ваҳолангки, Ҳ.Сулаймон нашри шоир девонларининг дастлабки тўлиқ нашри бўлиб, Е.Э.Бертельс томонидан ўз давридаёқ академик нашр яратиш йўлидаги ишлардан бири сифатида баҳоланган эди. Лекин, шуларга қарамай, у илмий нашр вазифасини бажариб келди.

5. *Табдил ва нашр жараёнидаги хатоликларнинг ҳозиргача мавжудлиги, нашрдан нашрга “кўчиши” ва ортиб бораётгани.* Табдил ва нашрга тайёрлаш жараёнида йўл қўйилган жузъий нуқсонлар ҳам асар матни тадқиқида муҳим ўрин тутди. Афсуски, ҳозиргача яратилган шоир асарлари нашрларида транслитерация билан боғлиқ муаммолар ниҳоятда кўп учрайди. Уларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳам, матний тафовутларнинг турлари ҳам кўп. М.Абдулхайров биргина сўзлар таркибида учровчи табдил қилиш билан боғлиқ хатоликларни 17 гуруҳга ажратади. Ваҳоланки, фарқларнинг мисра, байт, тўлиқ лирик жанрларнинг тушиб қолиши, алмашилиши, ўзгариши каби фарқлар ҳам борки, уларни бундай кичик гуруҳларга бўлиш орқали тўлиқ ифодалаб бўлмайди. Матншунос В.Раҳмонов таъкидлаганидек, “Навоий асарларини нашрга тайёрловчилар турли-туман матн нуқсонларига йўл қўядилар. Уларни юз хил тасниф қилиб, мингта мисол келтиришимиз мумкин. Бироқ буларнинг ҳаммасига битта бош сабаб бор. Бу – даҳо масъул котибининг гоҳ-гоҳ мисра ва байт мазмунини тегишлича тўғри идрок этолмаслигидир²²”.

Нашрларда учровчи хатоликларни фонетик, лексик, орфографик ва пунктуацион тамойилларга амал қилган ҳолда мавжуд манбаларни қиёсий

---

²² Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б.390–391.

ўрганилиш натижасида таснифларга ажратиш ва ечим ахтариш маъкул, назаримизда.

Умуман олганда, Навоий лирик асарлари, хусусан, “Хазойину-лмаоний” девонлари матни устида кўплаб муаммолар мавжудки, уларга тўғри ечим бериш матншунослигимиз олдидаги долзарб масалалардандир. Бунда соҳада тўпланган тажрибаларни, хусусан, Ҳамид Сулаймон каби мумтоз матншунос ижод лабораториясини ўрганиш аҳамиятли ижобий натижалар беради.

1.2. “Хазойину-л-маоний” манбаларининг Ҳамид Сулаймон томонидан сараланиши

Алишер Навоий лирик асарларини текстологик тадқиқ этиш кенг қўламли иш бўлиб, тадқиқотчидан улкан тажриба, билим, салоҳият ва машаққатли меҳнат талаб этади. Олим бунда шоир асарлари каталогларини ўрганиб чиқиб, ҳар бир қўлёзма ҳақидаги умумий тасаввурларини шакллантириб олади. Айниқса, С.Л.Волин тавсифи олим тадқиқотларида муҳим кўрсатма вазифасини бажарди, дейиш мумкин. Инчунун, С.Л.Волин 1946 йилда Санкт-Петербург фондларидаги қўлёзмаларни тавсифлаганда 11 та хорижий фондда нашр қилинган 15 та шарқ қўлёзмалари каталогларидаги чет эл кутубхоналарида сақланаётган Навоий қўлёзмалари рўйхатини келтиради.²³ Ҳамид Сулаймон шоир қўлёзмаларининг 1200 дан ортиқ нусхаси мавжудлигини аниқлагач,²⁴ тавсифларда кўрсатилган манбаларни излашга киришади. Қўлёзмаларни излаб топиш ва ўрганиш мақсадида турли мамлакатларга экспедициялар уюштиради, натижада яна 5 та фонддаги 7 та каталог билан танишади ва шоир асарлари манбалари ҳақидаги маълумотларни янада бойитади²⁵. Шундай қилиб, Навоийнинг олим аниқлаган Шарқ ва Ғарбда тарқалган XV – XIX асрлар оралиғида кўчирилган лирик асарлари қўлёзмалари сони 2000 дан ортади. Ҳ.Сулаймон докторлик диссертациясида жами 232 тасига мурожаат этади. Бироқ Л.В.Дмитриев унинг 274 қўлёзма, 78 та каталогдан фойдаланганини таъкидлайди.²⁶ Бизнингча, Л.В.Дмитриев олимнинг кейинчалик текширган ёки аниқлаган қўлёзмаларни ҳам ҳисобга олган. Ҳамид Сулаймон текширган қўлёзмаларидан 25 та ишончлисини ажратиб, тадқиқот манбаси этиб белгилайди.²⁷ Улардан 3 таси

²³ С.Л.Волин. Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях. Алишер Навои, Сб. статей, – Москва – Ленинград: изд. АН СССР, 1946 г. – стр. 217.

²⁴ Ҳамид Сулаймон. Мақолалар тўплами. Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида (Тўпловчи Ф.Сулаймона). Ҳамид Сулаймон архиви материалларидан. 1981. Ушбу тўпламдаги саҳифа одатий тартибда эмас, балки ҳар бир мақола алоҳида саҳифаланган. Кейинги ўринларда мақола саҳифаси берилади.

²⁵ Улар Анкара, Техрон, Ўрумчи, Пекин, Кобул, Дублиндаги каталоглардир.

²⁶ Алишир Наваи. Диван. Издание текста. Предисловие и указатели Л.В.Дмитриевой. – Москва: Наука, 1964. – С.11.

²⁷ Ҳамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои // Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УЗССР 1961. –С. 306 – 327.

текширишлар давомида алмаштирилган. 2 таси эса кейинроқ аниқланиб, кўшиб қўйилган. Ҳ.Сулаймон Навоий куллиётининг тошбосмалари асл матндан анча узоқлашиб кетганлиги сабабли улардан деярли фойдаланмайди²⁸.

Навоий девонлари қўлёзмаларини саралаш ва ўрганишда Ҳ.Сулаймон бир қатор принципларга таянади. *Биринчидан, беш аср ораллигидаги ишончли манба бўлиши; иккинчидан, тўлиқлиги; учинчидан, қўлёзманинг ўз давридаги аҳамиятлилик даражаси; тўртинчидан, сақланган ҳолати; бешинчидан, ёзувнинг тушунарлилиги ва аниқлик даражасининг юқорилиги; олтинчидан, қўлёзма котиби ва кўчирилган санаси маълумлиги (танланган қўлёзмаларнинг 15 тасида кўчирилиши санаси келтирилган)* каби.

Мавжуд қўлёзмаларни жанр хусусиятлари ва тартиб этилишига кўра, олим 6 турга ажратади: 1. “Ҳазойину-л-маоний”нинг шоир томонидан тузилган, дебоча мавжуд бўлган, мустақил 4 девондан иборат қўлёзмалари. “Ҳазойину-л-маоний” девонларидаги шеърларнинг жанрлар бўйича тартиб этилган қўлёзмалари. 3. “Ҳазойину-л-маоний”даги айрим девонларининг алоҳида қўлёзмаси (улар орасида “Ғаройибу-с-сиғар” кўпроқ учрайди). 4. Тўртала девондан саралаб кўчирилган тўплам (сайланма ёки терма девон) қўлёзмалари. 5. Айрим лирик жанрлар бўйича девонлардаги кетма-кетликда тузилган шеърлар (ғазал, рубоий) тўплами; 6. Форсий шеърларидан тузилган тўплам қўлёзмалари.

Матншунос қўлёзмаларни ўрганиш ва Навоий девонлари композициясини аниқлаш мақсадида Санкт-Петербургдаги инв. №55 куллиёти ва Душанбе(аввалги номи Сталинобод)даги инв. №1990 қўлёзмаларига таянса-да, бошқа асрга тегишли қўлёзмаларни ҳам тадқиқот марказига тортади. Бунда жаҳон матншунослигидаги танқидий матн тузиш тажрибаларига таяниб иш юритади.²⁹ Айниқса, XV – XVI асрларда Султонали Машҳадий, Абдужамил

²⁸ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УзССР 1961. – С.76.

²⁹Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои// Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УзССР 1961. – С.152.

котиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Муҳаммад бин Нур, Султон Муҳаммад Хандон каби машхур хаттотлар томонидан кўчирилган қўлёзмаларга алоҳида эътибор қаратади. Ҳ.Сулаймоннинг Навоий ўзбекча девонлари текстлари устидаги тадқиқотида фойдаланган қўлёзмалар қуйидагилар:

1. Санкт-Петербург, Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонаси, инв. № 564. 143 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 870 (милодий 1465/66 йиллар). Хаттот Султонали ибн Муҳаммад Машҳадий томонидан Хуросонда кўчирилган. Қўлёзма тўлиқ сақланган.³⁰ Илк Девон нусхаси.

2. Париж, Франция Миллий кутубхонаси, инв. № 746. Кўчирилган санаси: ҳижрий 885 (милодий 1480/81) йил. “Бадоеъу-л-бидоя” девони нусхаси. Ҳиротда кўчирилган.³¹

3. Лондон, Англиядаги Британия музейи, инв. № 401. 234 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 887 (милодий 1482/83 йй). Кўчирувчиси кўрсатилмаган. Девоннинг икки қадимий Ҳирот нусхаси аниқланган бўлиб, биринчиси Бокуда,³² иккинчиси Тошкентда³³ сақланади. Ушбу девонни тузганда шоир 41 ёшларда бўлган. Мазкур қўлёзма “Бадоеъу-л-бидоя” девони нусхаси.

4. Боку, Озарбайжон ФА Республика қўлёзмалар фонди, инв. № 3010. 190 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 889 (милодий 1484) йил. Кўчирувчиси кўрсатилмаган. “Бадоеъу-л-бидоя” девони нусхаси.

5. Тошкент, Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи, инв. № 84. 215 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 891 (милодий 1486) йил. Ҳиротда кўчирилган. Кўчирувчиси кўрсатилмаган. “Бадоеъу-л-бидоя” девони редакцияси.

---

³⁰ Проф. Ҳ.Сулаймон уни “Илк девон” номи билан атайди ва қўлёзманинг факсимил нашрини чоп эттиради. Қаранг: Алишер Навоий. Илк девон (Нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймон). – Тошкент: “Фан”, 1968. – 492 бет.

³¹ Ушбу қўлёзма илк тўлиқ нашрда кўрсатилган қўлёзмалар рўйхатига киритилмаган. Чунки олим нашрни “Бадоеъу-л-бидоя”нинг 3 та нусхасидан фойдаланган ҳолда тайёрлайди. Кейинроқ топилган ушбу нусхани тадқиқ этиб, нашрнинг тўртинчи жилди иловасида келтирилган жадвалларга киритади. Қаранг: Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. (Илмий танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Сулаймон). – Тошкент: Ўз ССР ФА нашриёти, 1959. – В. IX

³² Алишер Навоий. Бадоеъу-л-бидоя. Қўлёзма. Боку, Озарбайжон Билимлар академиясининг Республика қўлёзмалар фонди, Инв. № 3010.

³³ Алишер Навоий. Бадоеъу-л-бидоя. Қўлёзма. Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи. Инв. № 84.

6. Тошкент, Ўз ФАШИ, инв. № 1995. 205 ғарак. Формати 16,5x25 см. Кўчирилган санаси: XV аср 80 йиллари (1476-86 йй). Котиби Султонали Машҳадий Султон Ҳусайн хазинаси учун кўчирган. 693 шеър мавжуд. 2 устунда кўчирилган бўлиб, ҳар бир саҳифа рамкага олинган. Кўчирилиш санаси йўқ. Қўлёзмада 6 та Ҳирот миниатюраси намунаси учрайди (29^б, 73^а, 97^а, 114^а, 157^а, 171^а саҳифаларда). Девон учун ёзилган дебоча йўқ. Ушбу нусха “Наводиру-н-ниҳоя” девони редакцияси. Профессор Ҳамид Сулаймон ушбу девоннинг бошқа нусхаси ҳақида тўхталмайди. Бироқ Е.Э.Бертельс томонидан унинг яна бир нусхаси 1930 йилда Бухородан сотиб олиниси ва ҳамда яна 2 нусхаси ҳақида Л.В.Дмитриев томонидан тайёрланган факсемил нусхаси нашрида маълумот берилади. Негадир ушбу қўлёзми Ш.Шарипов терма девон дейди. Ҳаттоки Л.В.Дмитриев Ҳ.Сулаймонга ушбу қўлёзма факсемил нашрини ўз дастхатида совға қилган. Олима Жаннат Нагиева эса Озарбайжонда 30466 номер билан сақланаётган ушбу қўлёзманинг бошқа бир нусхаси ҳақида маълумот беради.³⁴

7. Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси, инв. Хаников, № 55. Формати 23x35,5. Текст формати 17x24. Қўлёзманинг қисқача тавсифи С.Л.Волинда берилган.³⁵ Қўлёзманинг умумий ҳажми 550 ғарак (шундан Навоий девонлари 264 ғарак). Ҳар бир саҳифада 27 сатр мавжуд. Кўчирилган санаси: ҳижрий 904 (милодий 1498/99 йй). Кўчирувчиси кўрсатилмаган. “Ҳазойину-л-маоний” куллийти редакцияси. Ушбу қўлёзма 1499 йил 10 июлида Ҳиротда кўчирилган. XIX асрда Қўқондан Петербург императори кутубхонасига келтирилган. Ҳ.Сулаймон ўзи тадқиқ этган 25 қўлёзма ичидан бошқаларига қараганда ушбу қўлёзманинг мукаммаллиги билан ажралиб туришини таъкидлайди.³⁶ Куллийт қўлёзмасининг катта қисми тушиб қолган. XIX асрда айрим йўқолган

³⁴ Нагиева Ж. Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девонининг қўлёзмаси. Адабий мерос ж., 1978. №1. – Б.109 – 111.

³⁵ С.Л.Волин. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях (сборник статей под редакцией А.К.Боровкова). – Москва: Ленинград, 1946.

³⁶ Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг адабий мероси / Мақолалар тўплами. Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи архиви материлларидан (Тўпловчи Ф.Сулаймона). 1982.

варақлардаги шеърлари кўчириб қўшиб қўйилган. Масалан, Ҳ.Сулаймон “Ҳайрату-л-аброр” достони кейинчалик кўчирилганини таъкидлайди. Қўлёзманинг асосий матни тўрт устунда қора сиёҳ билан чиройли насталик хатида битилган бўлиб, сарлавҳалари қизил рангда хуросон қоғозида кўчирилган. Аксарият варақлари ҳошиясида котиб томонидан тушиб қолган текстлар ёзилган. Ғазал ва рубоий алифбо тартибида берилган бўлиб, қўлёзма бир неча марта реставрация қилинган. Йиртилган ва тешилган варақлар ҳам учрайди (2, 3, 7, 10, 17, 109, 132, 173, 179, 231, 279, 289, 468, 491, 501, 512-варақлар). Доғлар мавжуд. Саҳифалар реставрация вақтда рақамланган ва пойгирлар қўйилган. Куллиёт қўлёзмасида “Ҳамса” дostonлари, “Ҳазойину-л-маоний” девонлари ва дебоча, “Муншаот”, “Вақфия” асарлари мавжуд бўлиб, олим ундаги асарлар сонини 13 та деб таъкидлайди. Бунда “Ҳамса” дostonлари, “Ҳазойину-л-маоний” девонлари ва дебочанинг ҳар бирига алоҳида асар сифатида қарайди. “Ҳазойину-л-маоний” куллиёти қўлёзмаси.

8. Душанбе, Тожикистон ФА Шарқшунослик шўбаси, инв. № 1990. 254 варақ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 905 (милодий 1499/1500 йй). Котиби кўрсатилмаган. “Ҳазойину-л-маоний” девонлари қўлёзмаси.

9. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 677. 243 варақ. Сўнгги варағи йўқ. Размери 27х38,5. Кўчирилган санаси: XV охири ёки XVI аср боши. Ҳиротда кўчирилган. Санаси йўқ. Текст рамкага олинган. 4 устундан иборат. Асарнинг аввалига бадий лавҳа ишланган. Кейинчалик ёзиб тўлдирилган варақлар учрайди. Хаттоти номаълум. Ушбу қўлёзманинг 1280, 9766 рақамли Хуросон ва Бухоро нусхалари ҳам мавжуд. “Ҳазойину-л-маоний” девонлари қўлёзмаси.

10. Санкт-Петербург, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси, Дорн. инв. № 558, формати 24х34 см. Ушбу қўлёзма Навоий асарлари куллиёти қўлёзмаси. Унда 21 асар мавжуд бўлиб, 722 варақни ташкил этади (шундан 260 варағи “Ҳазойину-л-маоний”га тўғри келади). Ҳар бир варақда 25 сатр мавжуд. Кўчирилган санаси: ҳижрий 1001 – 1004 (милодий

1592/93 – 1595/96 йй). Баъзи манбаларда Ҳ.Сулаймон 1004 – 1007 (милодий 1595 – 98) йиллар деб келтиради.³⁷ Хаттот Али Файзий томонидан Озарбайжонда кўчирилган. С.Л.Волин қўлёзманинг тўлиқ тавсифини берган. “Ҳазойину-л-маоний” куллиёти редакцияси.³⁸

11. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 1486. 261 varaқ. А.А.Семёнов 249 varaқ дейди³⁹. Формати 22x33 см. Сўнгги varaғи йўқ. Кўчирилган санаси: XVII аср. Дебача мавжуд. инв. № 1315 қўлёзма нусхаси. 4 устунда насталиқда ёзилган. “Ҳазойину-л-маоний” қўлёзмаси.

12. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 1315. 634 varaқ. Размери 22,5x38 см. А.А.Семёнов 627 varaқ дейди.⁴⁰ Кўчирилган санаси: тарихи кўрсатилмаган. Дебача билан бошланган. Ҳ.Сулаймон ушбу қўлёзмани XVIII асрга тегишли⁴¹ деса, Семёнов XVII аср деб кўрсатади.⁴² Кўчирувчиси кўрсатилмаган. 2 устунда чиройли насталиқда кўчирилган, тилларанг рамкага олинган. “Ҳазойину-л-маоний” нусхаси.

13. Бурхонпур, Ҳиндистон нусхаси, шахсий кутубхонадан. 650 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 1120 (милодий 1708/09 йй). Кўчирувчиси кўрсатилмаган. “Ҳазойину-л-маоний” нусхаси.

14. Тошкент, Тил ва адабиёт институти, инв. № 752. 493 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 1251 (милодий 1835/36йй). Котиби Муҳаммад Собир ибн Ниёз бобобой. “Ҳазойину-л-маоний” куллиёти редакцияси.

---

³⁷ Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан. Мақолалар тўплами. Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи архиви материлларидан. (Тўпловчи Ф.Сулаймона), 1982. –Б.10.

³⁸ Ҳамид Сулаймон “Ҳазойинул-маоний” текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари” номли мақоласида бу қўлёзмани 5-редакцияга киритади ва терма девон деган хулосани беради. Бироқ 1-таблицада 4-редакцияга киритади. Қаранг: А.Навоий. Ҳазойинул-маоний. Ғаройибус-сиғар. (илмий танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Сулаймон). – Тошкент, Фан, 1959. – Б.9.

³⁹ А.А.Семёнов. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, том II, описание №1486. – С.209.

⁴⁰ А.А.Семёнов. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, том II, описание №1315. – С.208.

⁴¹ Қаранг: А.Навоий, Ҳазойинул-маоний. Ғаройибус-сиғар. – Тошкент, Фан, 1959. – Б.17.

⁴² А.А.Семёнов. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, том II, описание №1315. – С.208.

15. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 1709. 477 varaқ. А.А.Семёнов 475 varaқ дейди⁴³. Ўлчами 28,5x49 см. Кўчирилган санаси: ҳижрий 1254 (милодий 1838/39 йй). Кўчирувчиси кўрсатилмаган. 2 устунда кўчирилган. Дебоча билан бошланган. Ҳар бир саҳифа олтинранг рамкага олинган. Муҳаммад Сиддик рўйхатга олган. Собир Абдулла шахсий кутубхонасига тегишли “Ҳазойину-л-маоний” қўлёзма нусхаси.⁴⁴

16. Хива шахсий кутубхонаси⁴⁵ “Ҳазойину-л-маоний” қўлёзмаси.

17. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 790. А.А.Семёнов “Ғаройибу-с-сиғар” девони қўлёзмаси дейди⁴⁶. 102 varaқ. Формати 22,5x34 см. Кўчирилган санаси: ҳижрий 898 (милодий 1492/93 йй). Котиби Султонали Машҳадий. 2 устунда XV асрда Ҳиротда кўчирилган. Текст рамкага олинган. Терма девон нусхаси.

18. Нью-Йорк, Метрополия санъат музейи, инв. № 21. 254 varaқ. Кўчирилган санаси: ҳижрий 905 (милодий 1499/1500 йй). Султонали Машҳадий томонидан Ҳиротда кўчирилган. Терма девон нусхаси.

19. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, инв. № 3984. 186 varaқ. Формати 19,5x28,5 см. Кўчирилган санаси: XV аср. Колофони йўқ. Хат услубига кўра, Султонали Машҳадий хат усулига ўхшаш ёрқин насталиқ хати билан Ҳиротда кўчирилган. 2 устунда кўчирилган. Бироқ XVIII асрларда реставрацияга учраган. Сўзбоши йўқ. Терма девон нусхаси.

---

⁴³ Ўша манба. – Б.210.

⁴⁴ Ҳ.Сулаймон. “Ҳазойинул-маоний” текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари” номли куллийёт нашри сўзбошисида яна 2 та қўлёзма – Хива, Боку нусхалари ҳақида маълумот беради. Бироқ таблицга киритилган Туркиянинг Тўпқопи ва Париж қўлёзмалари ҳақида ҳеч нарса айтилмайди. Бизнингча, бу 2 нусха кейинчалик топишган ва жадвалга Хива ва Боку нусхаларининг ўрнига қадимий, ишончли ва мукамалроқ бўлганлиги сабабли киритилган. Қаранг: А.Навоий, Ҳазойинул-маоний. Ғаройибус-сиғар – Тошкент, Фан, 1959. –Б.17-18.

⁴⁵ Кейинги ўринларда Хива ШК тарзидаги қисқартма билан юритамиз. Олим ушбу қўлёзмани тадқиқ этишни мақсад қилмаган эди. Париж куллийётидан бу пайтда нусха келтирилмаганлиги, бироқ режасида бўлганлиги сабабли жадвалдан Хива нусхасини вақтинча ўрганиш учун ажратилган қўлёзмалар рўйхатига киритади. Бошқа тадқиқотларида ҳам бу қўлёзма ҳақида кенг тўхталмайди.

⁴⁶ А.А.Семёнов. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, том II, описание №790. – С.219.

20. Оксфорд университетининг Бодлиан кутубхонаси, инв. № 283. 308 варак. Кўчирилган санаси: ҳижрий 915 (милодий 1509/1510 йй). Кўчирувчиси кўрсатилмаган. Терма девон нусхаси..

Олим 1-жадвал шаклланишида дастлаб Париж (инв. № 108) ва Боку (инв. №2337) қўлёзмаларини ҳам киритган. Бироқ Илк девоннинг топилиши терма девонлар рўйхатидаги Париж, инв. № 108 қўлёзмасининг жадвалдан чиқарилишига сабаб бўлган бўлса, Париж инв. № 746 қўлёзмасининг фотокопияси олиб келиниши натижасида Боку ШК қўлёзма нусхасининг жадвалдан чиқарилиши юз берди. Дастлаб, 20 та қўлёзма 4 редакцияга қуйидагича ажратилган эди: 1-редакцияга 4 та, 2-редакцияга 1 та, 3-редакцияга 10 та, 4-редакцияга 5 та. Кейинги таснифга кўра 1-редакцияга 1 та, 2-редакцияга 4 та, 3-редакцияга 1 та, 4-редакцияга 10 та (жадвалдан Хева нусхаси тушиши натижасида 9 та бўлган), 5-редакцияга эса 4 та қўлёзма киритилган. Шу сабабли тадқиқот манбаларини кўрсатишда олимнинг илмий тадқиқоти, илк нашр сўзбошиси ва илк нашр 4-жилдидаги жадвалларда тафовутлар юзага келган.

Шунингдек, 2-жадвал шаклланишида кейинроқ топилган ва киритилган Тўпқопи (инв. № 808) куллийети нусхаси, Хива (инвариантини олим бирор жойда кўрсатиб ўтмаганлиги сабабли аниқлай олмадик, бироқ фойдаланилган, деб тахмин қилдик), Бурхонпур (инв. № 2337) шахсий кутубхоналаридаги ҳамда кейинчалик нусха олиб келинган Париж куллийети (икки китобдан иборат, инв. № 316 ва инв. № 317)ни ҳисобга олганда, жами 25 та қўлёзма Ҳ.Сулаймон тадқиқоти объекти бўлган.

Олим томонидан Париж куллийети (инв. № *supra* turs, № 316 ва № 317) ва Истамбул (Тўпқопи кутубхонаси, инв. №808) нусхалари кейинроқ топилиши сабабли, дастлабки жадвал шаклланишида ҳам, манбалар рўйхатида ҳам кўрсатилмайди. Сулаймония кутубхонасидаги инв. №4056 рақам остидаги Париж куллийети нусхасини эса докторлик диссертациясида ҳам таъкидламайди. 60-йиллар иккинчи ярмида Навоий куллийётлари қўлёзмалари билан Левенд, Блоше ва бошқа олимларнинг тавсифи орқали танишиб чиққач,

Навоий куллийтлари қўлёзмаларини 70-йиллар арафасида қайта тадқиқ этишга киришади. Жумладан, 1968 йил март ойида Париж куллийти билан яқиндан танишиб чиқиб, нусха олиб келишга муваффақ бўлади. 1973 йилда факсемил нашрга тайёрланади. Бироқ нашр амалга оширилмаган. Фақатгина куллийт қўлёзмаларига оид тадқиқотлари эълон қилинган.⁴⁷ Олим ушбу куллийтни юқори баҳолайди ва кейинчалик юртимизга унинг фото нусхасини олиб келишга муваффақ бўлган. Тахминимизча, илк тўлиқ нашр 1959-1960 йилларда нашр этилганда ушбу қўлёзма ҳақида эҳтимол маълумотга эга бўлмаган ёки олиб келиш имконияти йўқ бўлган. Ҳар ҳолда, топилгунига қадар у ҳақда ҳеч қандай маълумот берилмаган. Шу сабабли, танқидий матн тузиш мақсадида олиб борилган тадқиқот учун таянч манба сифатида гарчи яхши сақланмаган, жуда кўп реставрацияга учраган бўлса-да, олимнинг тўплаган қўлёзмалари ичидан энг ноёби ва қадимийси бўлган Санкт-Петербургдаги инв. № 55 куллийт қўлёзмасини “Ҳазойину-л-маоний” нашри учун асос қилиб танланганини кўрамыз.

Навоий, умрининг сўнги йилларида барча асарларидан куллийт тузиш мақсадида муайян тартибда “Ҳазойину-л-маоний”ни ҳам бошқа асарлари билан бир жилдга жамлаб кўчиртиради. Олим нашрни мукаммаллаштириш учун XV – XVI асрга тегишли Навоий асарлари жамланган куллийтлар билан танишиб чиқиш ва уларни катта қийинчиликлар эвазига бўлса-да, Ўзбекистонга келтириш зарурлигини яхши англади. Шу сабабли олим 70-йилларда уларни ўрганишга киришди. Париж ва Тўпқопи куллийтлари нусхалари микрофильм ва фотонусхаларини келтиришга муваффақ бўлди (ҳозирда улар Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи Ҳамид Сулаймон фондида сақланади, бироқ уларнинг сақланиш ҳолатини жуда яхши деб бўлмайди).⁴⁸ Олимнинг вафотидан кейин Навоий лирикаси устида бошланган иш шу тарзда тўхтаб қолди.

---

⁴⁷ Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоий куллийти қўлёзмалари тадқиқотидан. Адабий мерос ж., 1973. № 3.

⁴⁸ Париж куллийти фотонусхасини келтириш мақсадида Ҳ.Сулаймон ва Ф.Сулаймоновалар Париж Миллий кутубхонасига боришади. Бироқ бу ердаги қўлёзмалардан фойдаланишга кутубхона маъмурлари рухсат бермайди. Шунда олим “Сизнинг ижодкорларингизни ўрганиб китоб ёзсак-у, сизлар ўзимизнинг шоиримиз асарларини ўрганишга бермайсизларми?” деганида, “Қайси ижодкоримизни ўргандингиз?” мазмунида савол

70-йилларда Ҳамид Сулаймон бундай куллийётлардан 8 таси ҳақида батафсил маълумот беради. Улар ичида энг мукаммаллари сифатида *Париж куллийёти* (*Париж миллий кутубхонаси, инв.№ 316 ва инв.№ 317*), *Истамбул (Тўпқопи кутубхонаси, инв. № 808)* ва *Истамбул (Сулаймония кутубхонаси, инв. №4056)* нусхаларини эътироф этади.⁴⁹

Кейинги йилларда бир нечта куллийёт нусхаларини маълум бўлди. О.Мадалиева Эрон кутубхоналаридаги 5 нусхаси ҳақида маълумот беради⁵⁰.

Биз қадимийлиги ҳамда реставрация қилинмаганлиги, кўчирилиш санаси ва котиби (биттасининг колофони кўрсатилмаган) мавжудлиги ҳамда кўплаб тавсифларда, жумладан, Ҳ.Сулаймон томонидан ҳам ноёб қўлёзма манба сифатида баҳоланган Навоий асарлари куллийёти қўлёзмаларининг тўлиқ ҳолда етиб келган мўътабар уч нусхаси тавсифини батафсил келтиришни маъқул топдик.⁵¹ Уларда 26 тадан асар жамланган бўлиб, куллийётларнинг ҳар учаласи ҳам 8 куллийёт орасидаги энг тўлиқ сақланган нусхалардир.

Париж куллийёти. Париж миллий кутубхонаси, инв.№ 316 ва инв.№ 317. Икки китобдан таркиб топган. 1-жилд 469 varaқ, 2-жилд 406 varaқ. Колофонда келтирилишича, 930 – 933 (милодий 1523 – 27) йилларда хаттот Султон Али Ҳижроний томонидан 4 устун шаклида кўчирилган. Ҳар икки китоб муқоваси XIX асрда Европада ишланган муқова билан алмаштирилган. 8 куллийёт ичида алоҳида ўрин тутувчи Париж куллийёти қўлёзмаси бобурийларнинг сарой кутубхонасига тааллуқли бўлган. Шарқ мамлакатларига саёҳати вақтида француз шарқшуноси Арман уни сотиб олган. Унинг вафотидан кейин, аниқроғи, 1957 йилда қўлёзма Париж миллий кутубхонасига топширилган.

беришади. Шунда кумуш патнисчада Ф.Сулаймонова қаламига мансуб “Люсьен Левен” Стендаля” асарини олиб чиқишади. Кутубхона маъмурияти ушбу китоб муаллифи қаршисида турганини билгач, фонддаги ҳамма қўлёзмалардан фойдаланишга рухсат беради.

⁴⁹ Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг адабий мероси/ Мақолалар тўплами. Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи архиви матрилларидан. (Тўпловчи Ф.Сулаймона). 1982. – Б.22-34.

⁵⁰ Мадалиева О. Алишер Навоий куллийётининг Эрон нусхалари. Алишер Навоий мероси ўзбек шарқшунослиги талкинида. – Т.: ТДШИ, 2020. – Б. 97.

⁵¹ Матншунос олима ф.ф.д. Мавжуда Ҳамидова “Садди Искандарий” устидаги тадқиқотларида ва ушбу дostonнинг танқидий матнини яратишда Тўпқопи нусхасини таянч манба этиб белгилайди. Қаранг: Мавжуда Шокир кизи Ҳамидова. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Док. дисс. – Тошкент, 1994. – Б.76-86.

Ушбу куллийёт қўлёзмасини дастлаб Белин, кейин Блоше тавсифлайди. Блоше куллийётдаги ҳар бир асар ҳақида қисқача тўхталиб ўтади, холос. Асарларни тўлиқ тавсифламайди. У Навоийни форс классик ижодкорларининг таржимони сифатида баҳолайди. Асар матни бошқаларидан кўра мукаммалроқ⁵² бўлиб, жуда яхши сақланган. Ҳиротда яратилган бадиий қўлёзмалар орасида мукаммаллиги, бадиий беағи ва яхши сақланганлиги билан ажралиб туради. Керакли ўринларда зеру забарлар ҳам қўйилган. Қўлёзмадаги алоҳида асарлар номи ёки асарлардаги сарлавҳалар сулс хатида олтин суви, зангори сиёҳ билан, баъзи ўринларда оқ рангли бўёқ билан ёзилган ва хаттот томонидан пойгирлар қўйилган. Қўлёзма Бобурийлар кутубхонасига тегишли бўлиб, Арман ўзининг Шарқ мамлакатларига қилган саёҳати вақтида сотиб олади. Унинг вафотидан кейин 1757 йилда Француз Миллий кутубхонасига топширилган. Биринчи жилдида Париж Миллий кутубхонасига тегишли, иккинчи жилдида шарқона муҳрлар мавжуд. Ушбу қўлёзма М.Белин, Э.Блошелар томонидан тавсифланган бўлиб, биринчи жилдда доира шаклидаги шамс тасвири мавжуд. Э.Блоше уни Беҳзод мўйқаламига тегишли эканини айтади. Лавҳа орасидаги доирачалар ичига иккала жилддаги асарлар номи моҳирлик билан ёзилган. 24 та лавҳа мавжуд. Темурийлар даврига оид 6 та миниатюра бор. Куллийёт қўлёзмасининг 12 ўрнида 3 тилда, яъни ўзбек, форс, араб тилида колофон берилган бўлиб, олим Ҳ.Сулаймон уларда қўлёзманинг кўчирилиши бошланган, давом этган ва тугалланган йиллари кўрсатилганлигини таъкидлайди. Шунингдек, олим ушбу қўлёзмада илк нашр иловасида ҳам киритилмаган 33 ғазали учрашини қайд этади. Уларнинг кўплари Истамбул нусхасида ҳам борлигини таъкидлайди. Булар ушбу қўлёзманинг бошқа қўлёзмалар орасида энг тўлиқ нусха эканлигини кўрсатади⁵³.

---

⁵²Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг Париж куллийёти. – Тошкент: Шарқ юлдузи. 1981, №2. – Б.192.

⁵³ Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг адабий мероси. Мақолалар тўплами. Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи архиви материалларидан (Тўпловчи Ф.Сулаймона, 1982). – Б.28.

Истамбул (Тўпқопи кутубхонаси) нусхаси инв. № 808. Султонали Машҳадийнинг шогирдларидан Дарвеш Муҳаммад Токий томонидан 1495 – 96 йилларда кўчирилган. 422 а саҳифада колофони мавжуд. Бироқ Ҳамид Сулаймон куллийётда “Лисону-т-тайр”, “Муҳокамату-л-луғатайн”, “Сирожу-л-муслимин” асарларининг шоир умрининг охирларида яратилганини ҳисобга олиб, ушбу қўлёзмани 1498 – 99 йилларда кўчирилганини тахмин қилади. Қўлёзма формати 23,5х31,1 см. Матн формати эса 16,8х25,6 см. Ҳар бир саҳифада 27 сатр мавжуд. 802 варақдан иборат. Бир томдан иборат бўлиб, муқоваси тўқ жигарранг чармдан бўлган. Нақш, безаклар ва миниатюра мавжуд. Маҳмуднинг вақф мулки муҳри босилган. Реставрация қилинмаган, сув доғлари мавжуд.

Олим ушбу қўлёзмани Навоий асарлари текстини ўрганишда бирламчи манба эканини эътироф этади. Унда Навоийнинг “Ҳазойину-л-маоний” муқаддимаси, “Муфрадот, “Маҳбубу-л-қулуб” асарларигина берилмаган.

Истанбул (Сулаймония кутубхонаси), инв. №4056. Колофони кўрсатилмаган. Кўчирувчиси ва санаси йўқ. Қўлёзма формати 24х36см. Текст формати 17,4х26,4 см. Ҳар бир саҳифада 27 – 29 сатр бор. Аввалги куллийёт қўлёзмалари каби анъанавий муножот билан бошланади. Ҳ.Сулаймон ушбу куллийёт қўлёзмасини Огаҳ Сирри Левенд тавсифига таяниб таърифлайди. Бошқа куллийёт қўлёзмалар тавсифини келтиришда эса С.Л.Волин, Шчукин, Волин, М.Белин тавсифларидан фойдаланади.⁵⁴ Олим уларнинг нусхаларига эга бўлмагани сабабли ўз тадқиқотида фойдаланмайди. Мазкур куллийётлар Навоий асарлари, хусусан, “Ҳазойину-л-маоний” девонлари танқидий текстларини яратишда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Қолган 5 куллийёт – Санкт-Петербург инв.№ 55 (таянч нусха), Санкт-Петербург инв.№ 558, Лондон инв.№ 47, Тошкент инв.№ 84, Тошкент инв.№ 316 да 15 тагача асар сақланиб қолган. Шу сабабли, юқоридаги 3 нусха

---

⁵⁴ Ўша асар, Б. 17-41.

ишончилиги, тўлиқлиги, котиби, кўчирилиш даври ва ўрнига кўра бошқа қўлёзмалардан қатор устунликка эгадир.

Ҳамид Сулаймон ўрганиш учун танланган қўлёзмаларни докторлик диссертациясида 3 гуруҳга ажратади: 1. Таянч қўлёзма; 2. Актив қўлёзмалар; 3. Пассив қўлёзмалар;

Таянч нусха:⁵⁵ А. Санкт-Петербург, инв. №55 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XV аср);

Актив нусхалар:

Б. Душанбе, инв. №1990 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XV аср);

В. Санкт-Петербург, инв. №558 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XVI аср);

Г. Тошкент, инв.№1486 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XVII аср);

Д. Тошкент, инв. №1315 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XVIII аср);

Е.Тошкент, инв.№ 752 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XIX аср);

Ё. Париж, инв.№ 746 {“Бадоеъу-л-бидоя} (XVаср);

З. Санкт-Петербург, инв.№ 564 {Илк девон} {“Ҳазойину-л-маоний“}(XV аср);

И. Тошкент, инв.№1995 {“Наводиру-н-нихоя} (XVаср);

Й. Тошкент, инв.№3984 {Терма девон}(XV аср);

К. Тошкент, инв.№ 790 {Терма девон} (XV аср);

Л. Нью-Йорк, инв.№21 {Терма девон} (XV аср);

Пассив нусхалар:

М. Лондон, инв.№ 401 {“Бадоеъу-л-бидоя}(XV аср);

Н. Боку, инв.№3010 {“Бадоеъу-л-бидоя}(XV аср);

О. Тошкент, инв.№84 {“Бадоеъу-л-бидоя}(XV аср);

П. Париж, инв.№108 {Терма девон};

Қ. Тошкент, инв.№ 677 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XV-XVI аср);

Р. Бурхонпур, шк (С.Абдулла ш.к.) {“Ҳазойину-л-маоний“} (XVIII аср);

С. Тошкент, инв.№ 1709 {“Ҳазойину-л-маоний“}(XIX аср);

---

⁵⁵ Кейинги ўринларда ушбу қўлёзмаларни олим белгилаган шартли белгилар билан юритамиз.

Т. Оксфорд, инв.№283 {терма девон}(XVI аср).

Матншунос, дастлаб, Навоий лирикаси қўлёзмаларини композицион хусусиятига кўра 5 гуруҳга ажратиб тадқиқ этади⁵⁶. Бундай тақсимланишга нисбатан редакция атамасини ишлатади. XV – XIX асрларга мансуб 8 қўлёзма – А,Б,В,Г,Д,Э,И,З нусхалар “Хазойину-л-маоний” девонлари композициясини тиклаш учун асосий манба вазифасини бажарган.

Девонлар тадқиқида Ҳ.Сулаймон, гарчи А қўлёзмага асосланса-да, ушбу қўлёзмадаги йўқолган варақ шеърларини ва котиб томонидан йўл қўйилган айрим чалкашликларни аниқлашда юқорида рўйхати келтирилган қўлёзмаларга ҳам мурожаат этади. Натижада, олим бошқа қўлёзмалар асосида таянч нусха деформацияларини аниқлашга ва тиклашга муваффақ бўлди.

Қўлёзмаларни қиёсий ўрганиш натижасида таянч нусха тўлиқ тикланади ва шу асосда танқидий матн тузиш имконияти ҳосил бўлади. Бироқ бунда тадқиқот объекти деб белгиланган ёрдамчи қўлёзмаларни назардан соқит қилиш имконсиздир. Шу сабабдан, жалб этилган актив манбаларгина эмас, балки олим томонидан пассив манбалар сифатида кўрсатилган қўлёзмалар ҳам муҳим ўрин тутаяди. Чунки улар 2000 дан зиёд қўлёзмалар орасидан саралаб олинганини унутмаслик лозим. Масалан, Тошкент, инв.№ 677 қўлёзмани олим чуқур тадқиқ этмасдан пассив гуруҳга киритади. Бироқ бу қўлёзма А.Ҳайитметов ва М.Раҳматуллаевалар томонидан ўрганилганда, ноёб нусха эканлиги ойдинлашади⁵⁷. У, дастлаб, саводли котиб томонидан кўчирилган, йўқолган саҳифадаги шеърлар кейинчалик, бошқа киши томонидан айрим нуқсонлар билан кўчириб қўшиб қўйилган. Охирги варақ йўқолган. Ҳар икки котибнинг исми сақланмаган.

Ушбу қўлёзмада “Хазойину-л-маоний” учун ёзилган махсус дебеча ҳам мавжуд. Қўлёзма XV аср охири XVI аср бошида кўчирилган бўлиб, асосий рўйхатдаги Е қўлёзма унинг XIX асрдаги нусхасидир. Бундан шундай

⁵⁶ Ҳ.Сулаймон докторлик диссертациясида 4 та редакцияга ажратади. Бироқ нашрда илк девоннинг аниқланиши натижасида 5-редакция киритилади. Қаранг: Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент, изд. АН УзССР 1961. – С.302.

⁵⁷ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1970. –Б.156 – 172; Раҳматуллаева М. “Ғаройиб ус-сиғар” девони қўлёзмаси // Адабий мерос ж., 1984. №2. – Б.63 – 68.

хулосага келиш мумкинки, олим пассив қўлёзмаларга ҳам юқори даражадаги қўлёзмаларни танлайди.

Умуман, Ҳамид Сулаймон Алишер Навоий лирикаси қўлёзмаларини тўплаш ва уларни қиёсий ўрганиш натижасида қуйидаги натижаларга эришди:

- “Ҳазойину-л-маоний” девонидаги 3132 та шеър жойлашиш ўрни аниқланди. Девонлардаги шеърлар турлича тартибланган қўлёзмаларга тарқалиб кетгани аниқланди. Натижалар асосида қиёсий таблицалар шакллантирилган;

- Навоийнинг ўзбек тилидаги девонлари тузилиш принциплари ўрганилиб, редакцияларга ажратилди;

- Навоий девонларининг ишончли қўлёзмалари аниқланди.

- Чет эл кутубхоналаридаги баъзи қўлёзмалар микрофильми ва фото нусхалари Ўзбекистонга олиб келинди ва қўлёзмалар фонди хазинаси бойитилди;

- илк девон, “Бадоеъу-л-бидоя”, “Наводиру-н-нихоя”, “Ҳазойину-л-маоний” ҳамда терма девонларнинг қўлёзма ва баъзи терма девонлардан қадимийси, нисбатан тўлиқ ва ишонарлилири тадқиқот манбаси учун ажратилиб, ўрганилди;

- Куллийтнинг илмий-танқидий тексти ва транслитерацияси учун фойдаланилган қўлёзмалар қиёсий таблицаси тузилди ва хронологик тартиби аниқланди;

- илк девоннинг факсимил нашри чоп этилди;⁵⁸

- “Ҳазойину-л-маоний” девонларидаги 16 лирик жанрга мансуб ҳар бир шеърнинг ажратилган 20 қўлёзмадаги ҳажми аниқлаб, жадвал шакллантирилди;⁵⁹

---

⁵⁸Шартли равишда илк девон номи билан сақланаётган ушбу нусха Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида 564 инв. рақами остида сақланган ва 1465-66 йилларда Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган.

⁵⁹Алишер Навоий. Ҳазойиду-л-кибар. 1-таблица. Навоий ўзбекча қўлёзма девонларининг редакцион классификацияси. – Тошкент, Фан, 1960.

- девонлардаги ғазал, рубой ва муаммо жанрларининг XV – XIX асрдаги сақланган ҳолати аниқланди;⁶⁰

- XV аср қўлёзма девонлари асосида Навоий лирикаси хронологик даврларга ажратилди ва девондаги ғазаллар Навоий умрининг қайси даврида яратилгани (нисбий ва аниқ) ойдинлашди. Натижада, “Хазойину-л-маоний” девонларига қўйилган ном жисмоний ёш хусусиятини тўлиқ ифода этмагани маълум бўлди;⁶¹

- “Хазойину-л-маоний” девонларининг муайян принципларга таяниб яратилгани илмий далилланди;

- Навоийнинг илк девонлари нусхалари топилди ва мундарижавий тузилиш принциплари аниқланди;

- “Бадоеъу-л-бидоя” девони нусхалари қиёсий ўрганилди;

- “Наводиру-н-нихоя”даги шеърларнинг “Хазойину-л-маоний” девонларидаги тақсимоти аниқланди;

- Навоий девонларининг қўлёзмалари шажараси тузилди;

- шоирнинг куллийтга кирмай қолган 32 шеъри ва бир қасидаси топилди⁶² ҳамда нашр этилди;

- Навоийнинг ўзбекча девонлари редакциясини аниқлаш ва уларни классификация қилиш, шеърларнинг хронологиясини аниқлаш каби масалалар ўз ечимини топди.

Умуман олганда, Ҳамид Сулаймон томонидан Навоий лирик мероси қўлёзмаларини текстологик ўрганилиши натижасида “Хазойину-л-маоний” матни тикланди, ундаги лирик жанрлар миқдори ва ўрни аниқланди.

Кейинги йилларда яратилаётган Навоий лирикаси матншунослиги билан боғлиқ тадқиқотларда, жумладан, О.Мамадалиеванинг “Хазойин ул-маоний”

---

⁶⁰ Ўша асар. 2-таблица. “Хазойинул-маоний”даги ғазал, рубой ва муаммоларнинг алифбо тартиби.

⁶¹ Ўша асар. 3-4-таблица. Навоий ўзбек тилида яратган шеърларининг хронологик даврларга ажралиши. “Хазойинул-маоний” шеърларининг хронологияси.

⁶² Бу 32 шеър Навоийнинг “Хазойину-л-маоний”га бўлган девонлари қўлёзмаларида сақланган ва Ҳ.Сулаймон томонидан “Хазойинул-маоний”га кирмаган шеърлар” номи остида илк нашрда келтирилган.

нинг умумий алифбо тартибли нусхаси” номли мақоласида⁶³ XVII асрга тегишли Бухорода кўчирилган терма девон шаклида тартиб берилган қўлёзма нусхаси таҳлилга тортилган. Тадқиқотчи қўлёзманинг ўзига хос тузилиш ва котиб таҳрири билан боғлиқ хусусиятларини Ҳ.Сулаймон нашри асосида солиштиради. Натижалар шуни кўрсатадики, олим томонидан яратилган нашрдаги шеърлар ҳажм хусусиятига кўра мукаммал бўлиб, ишончли қўлёзмаларга таянилган.

Сўнгги йилларда Навоий қўлёзмаларининг чет эл кутубхоналаридан аниқланиши ва нусха олиб келиниши шоир асарлари қўлёзмалари умумий сонининг ортиши ва уларни жиддий ўрганилиш заруриятини яратмоқда. Рустам Жабборов томонидан тадқиқ этилган “Оққуюнли мухлислар девони” ҳам ана шундай сўнгги йилларда топилган ва тадқиқ этилган муҳим қўлёзмалардан биридир. Бундай девонларнинг топилиши эса мавжуд тавсифларни кенгайтириш, танқидий матн тузишда зарурий манбалар рўйхатини қайта тузиш эҳтиёжини келтириб чиқарди. А.Эркинов таъкидлаганидек, бугунги кун жаҳон матншунослигида шоир асарлари қўлёзмаларининг бутунжаҳон феҳристини тузиш масаласи пайдо бўлди.⁶⁴ Ҳ.Сулаймоннинг “Хазойину-л-маоний” қўлёзмаларини ўрганиш ва тадқиқ этиш тажрибаларидан фойдаланиш дунёдаги барча кутубхоналардаги Навоий асарлари қўлёзмаларини аниқлаш ва уларнинг мукаммал тавсифини яратиш, шунингдек, шоир девонлари танқидий ва илмий матнларини тузишда муҳим ўрин тутиши шубҳасиз.

---

⁶³ Мадалиева О. “Хазойин ул-маоний” нинг умумий алифбо тартибли нусхаси/ Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент: “Навоий Университети” нашриёт-матбаа уйи, 2019. –Б.57.

⁶⁴ Ўша манба, Б.411-412.

1.3. “Девони Фоний” устидаги тадқиқотлар таҳлили

“Девони Фоний” – Навоийнинг форсий лирикасини ўзида жамлаган бўлиб, унинг фанда бирорта ҳам манбаси собиқ империя ҳудудидаги кутубхоналарда йўқлиги сабабли тадқиқ этилмаган. 1965 йилга қадар мазкур асар тузилиши, қўлёзмалари тўғрисида тўлиқ тасаввур мавжуд эмас эди.

С.Айний Фоний ижодини ўраниш мақсадида ўтган асрнинг 20 йилларида Фоний таҳаллусли ижодкорлар шеърларидан тузилган девонларни текширишга киришади. 1926 йилда “Девони Фоний” ҳақида маълумотлар С.Айний томонидан Москвада нашр этилган “Тожиқ адабиёти намуналари”да эълон қилинади. Унда Навоийнинг “Девони Фоний”га киритилган “Тухфатул-афкор” қасидасидан 18 байт киритилган эди.⁶⁵ Ҳ.Сулаймон маълумотида кўра, ушбу парча турли девон, тазкира ва баёзлардан аниқланиб нашр этилган⁶⁶. Фитрат ўзининг “Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам форсий девони тўғрисида” мақоласида Навоийга нисбат берилаётган форсий шеърларнинг бошқа Фонийга тегишли эканини ва бу масала адабиётшунослик олдидаги вазифалардан бўлиб қолаётганини таъкидлайди⁶⁷.

Олимнинг маълумот беришича, Айний 30-йиллар охирларида “Девони Фоний”га киритилган Алишер Фоний меросини аниқлаш мақсадида Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган Муҳаммад Муҳсин Фоний Кашмирий девонининг 3 нусхасини (инв.№ 914, инв.№ 916, инв.№ 3343) текшириб чиққан ва 97 ғазал, 2 қитъа, 4 рубоийнинг мазмуни, тили, услуби ва вазнига кўра Навоий қаламига мансуб деган тахминий фикрни илгари сурган. Шоирнинг бошқа асарлари ҳамда турли қўлёзма манбалардан унга тегишли деб ҳисоблаган шеърларни тўплаб, кичик бир тўплам тузган. Мазкур тўпламда жами 711 байтдан иборат 140 та шеър киритилган бўлиб, 10 та лирик жанрдан таркиб топган.⁶⁸

ص. عنى. نمونة ادبيات تاجك مسكو، ۱۹۲۶

⁶⁶ Ҳ.Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поэтик мероси тадқиқотидан // Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 1965. № 5. – Б. 33.

⁶⁷ А.Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.11.

⁶⁸ С.Айний. А.Навоий. – Душанба: нашриоти Давлати Тоҷикистон, 1948. – Б.181-182.

1959 йилда Фанлар Академияси томонидан нашр этилган тўрт томлик “Ўзбек адабиёти”⁶⁹ антологиясининг 2-жилди тўлиқ Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган бўлиб, унда “Девони Фоний”дан ҳам парча киритилган эди.

“Девони Фоний” тадқиқи учун бошланган бундай уринишлар Ҳ.Сулаймон томонидан ушбу девоннинг асл қўлёзма нусхасини излаб топиш учун туртки бўлди. Шу мақсадда дунёнинг бир қатор мамлакатларида бўлган Ҳ.Сулаймон девоннинг 5 та қўлёзма нусхасини аниқлаб, уларни ўзаро қиёслаб чиқади. Улар қуйидагилар:

1. Париж, инв. №285. Франция Миллий кутубхонаси. Кўчирилган санаси: 933=1527.
2. Париж, инв. № 1345. Франция Миллий кутубхонаси. Кўчирилган санаси: XVI аср I ярми.
3. Туркия, инв. №1952. Турк-ислом музейи. Кўчирилган санаси номаълум.
4. Туркия, инв. №3850. Нуриосмания музейи. Кўчирилган санаси: 999/1590-1591.
5. Техрон, инв. №15002. Меджлиса кутубхонаси.

Олим “Девони Фоний”ни ташкил этган дебеча ва 9 та лирик жанрдаги форсий шеърларнинг ушбу қўлёзмалардаги сақланиш ҳолати ва ҳажмини, ғазал, рубоий, муаммо жанрларининг алифбо тартибидаги ўрни ҳамда ғазаллардаги муаллиф қўйган мавзу кўрсаткичини аниқлайди.⁷⁰ Шунингдек, матншунос томонидан бир нечта Фонийлар шеърларидан тузилган Тошкент ва Душанбедаги 7 та терма девон “Девони Фоний”нинг тўлиқ қўлёзмаси бўлган Париж нусхаси асосида солиштириб чиқилади ҳамда Навоий – Фоний қаламига мансуб шеърлар ажратиб олинади.⁷¹ 60-йилларгача унга нисбат бериб келинган ва кўплаб тадқиқотларда фойдаланилган Фоний тахаллусли

---

⁶⁹ Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Т.2. – Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959.

⁷⁰ Хамид Сулейман. XVIII – XIX приложения. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УзССР, 1961. – С. 381-383.

⁷¹ Ўша манба, 272 – 279-бетлар.

шоирлар шеърлари Навоий қаламига мансуб эмаслиги илмий далилланди. Бунда Ҳ.Сулаймон томонидан қуйидаги терма девонлар тадқиқ этилди:

1. Душанбе, Тожикистон, инв. № 956. Қўлёзма 2 қисмдан иборат. 1-қисм 1а – 139 б. Формати: 26х16. 152 varaқ. Ҳар бир саҳифа 17-18 қатор. Кўчирилиш санаси: 1226/1811. Қўлёзмадаги 400 та Фоний таҳаллусидаги ғазаллар алифбо тартибида жойлаштирилган. Насталиқ хатида кўчирилган бўлиб, шикастланган. 152 а varaқда колофон келтирилган. 2-қисм 139б – 152а бетлардан иборат. 23 та ғазал, 1 та соқийнома, 32 та рубоий, 2 та қитъа мавжуд.

2. Душанбе, Тожикистон, инв. № 247. Формати: 27х15,5. 256 varaқ. Ҳар бир саҳифа 17-18 қатор. 1258/1842-43 йилларда кўчирилган. Ушбу қўлёзмада Фоний таҳаллусидаги ўзбекча шеърларни ҳам учратамиз.

3. Тошкент, Беруний номидаги қўлёзмалар институти. инв. № 1041/ВИ. Формати 35х21. 167 varaқ. Ҳар бир саҳифа 13 қатор. 1319=1901/1902 йилда кўчирилган. Қўлёзмада Жомий, Бедил, Нишотий, Фигоний кабиларнинг шеърлари киритилган бўлиб, насталиқда кўчирилган. Тожикистондаги инв. № 956 қўлёзма нусхаси бўлиб, 2 қисмдан иборат.

4. Тошкент, Беруний номидаги қўлёзмалар институти. инв. № 916. Формати 26х16. Ҳар бир саҳифа 13 қатор. 1319/1901-1902 йилда кўчирилган. Қўлёзма Раҳимхон II буйруғи билан Хивада Муҳаммад Шариф томонидан насталиқда қора туш билан кўчирилган.

5. Тошкент, Беруний номидаги қўлёзмалар институти. инв. № 916. Формати 26,5х17. Ҳар бир саҳифа 2 қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисмда 13 қатор. 162 varaқ. 1319/1901-1902 йилда кўчирилган. Қўлёзма Раҳимхон II буйруғи билан Хивада кўчирилган. 2 қисмдан иборат.

6. Тошкент, Беруний номидаги қўлёзмалар институти. инв. № 916. Формати 26х16. Ҳар бир саҳифа 2 қисмга ажратилган, ҳар бир қисмда 13 қатор. 163 varaқ. 1320/1902-1903 йилда кўчирилган. Қўлёзма Раҳимхон II буйруғи билан Хивада Муҳаммад Ниёз Хазорасп томонидан кўчирилган. 2 қисмдан иборат.

7. Тошкент, Беруний номидаги қўлёзмалар институти. инв. № 1962. Формати 21x17. Ҳар бир саҳифа 2 қисмга ажратилган, ҳар бир қисмда 11 қатор. 188 ғарз. Қўчирилган санаси йўқ. Уни Ҳамид Сулаймон XX асрда қўчирилганлигини таъкидлайди. 599 та ғарз мавжуд.

Олимнинг ушбу девон қўлёзмалари устидаги тадқиқотлари натижасида:

– Ҳамид Сулаймон тадқиқ этган Париж, Туркия, Техронда сақланаётган жами 5 қўлёзма манбаининг ҳаммаси “Девони Фоний”нинг уникал нусхаси экани аниқланди;

– С.Айний фойдаланган қўлёзмалар “Девони Фоний” эмас, балки Фоний Кашмирий, Фоний Шерозий каби Фоний таҳаллусли ижодкорларнинг шеърларидан тузилган компелятив девон эканлиги аниқланди. Шунингдек, ушбу девон нусхалари сони Айний таъкидлаганидек 4 та эмас, 7 та эканлиги ойдинлашди;

– Илм аҳлига маълум қилинган ва бир қатор илмий ишлар учун манба вазифасини ҳам ўтаган, Айний томонидан Навойники деб эътироф этилган 796 шеърдан 6 тасигина ига мансуб эканлиги маълум бўлди;

– “Девони Фоний” қўлёзмалари асосида унинг дастлабки нашри тайёрланди ва эълон қилинди;

– “Девони Фоний” қўлёзмаларида ғарзлардан ташқари 6 қасидадан иборат “Ситтаи зарурия” ва 4 қасидадан иборат “Фусули арбаа” номли қасидалардан таркиб топган мустақил асар сифатида яратилган 2 асар мавжудлиги аниқланди;

– “Ситтаи зарурия” асари Жомийнинг таклифи билан тузилгани, асар учун кичик бир дебоча ҳам ёзилгани маълум бўлди;

– “Ситтаи зарурия”нинг асл матни ва ўзбек тилидаги таржимаси, факсемил нашри эълон қилинди.⁷²

“Девони Фоний”нинг илк нашри Эрон нусхаси асосида 1963 йил Рухниддин Ҳумоюншоҳ томонидан нашр этилган бўлса, Париж нусхаси эса

---

⁷² Ҳ.Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поэтик мероси тадқиқотидан. – Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. 5-сон. – Б. 38.

Ҳ.Сулаймон томонидан 1965 йилда Навоийнинг 15 жилдлик “Асарлар”ининг 5-жилдига киритилган бўлиб, 2 китобдан иборат бўлган⁷³. Бу нашр кирилл алифбосидаги дастлабки нашр бўлиб, ҳажман қисқартирилган. Ушбу “Девони Фоний” нашрида форсий шеърлар билан бирга, ўзбекча таржимаси ҳам келтирилган бўлиб, ўзбек китобхонлари учун мўлжалланган. Девондаги ғазаллар Мўминжон Муҳаммаджонов, қасида, қитъа, мусаддас, марсия, рубоий, тарих, луғз, муаммо жанридаги шеърлар эса Ҳ.Сулаймон томонидан тайёрланган.

Девонда форсий матнлар ўзбек графикасида берилган бўлиб, транслитерацияда ўзбек тилининг фонетик хусусияти сақланган. Фақат форсча сўзлардаги чўзиқ ўқилиши лозим бўлган “и” ўринларда “й” ҳарфидан фойдаланилган. Девон кўлёмасида Навоий томонидан қўйилган сарлавҳалар нашрда ҳам сақланган.

Унинг илк тўлиқ наشري Навоий “Мукаммал асарлар тўплами”га киритилган. Мукаммал асарлар тўпламининг 18, 19 ва 20-жилдлари “Девони Фоний”ни ўз ичига олади. Мазкур нашрда Навоийнинг форсий девонида 552 ғазал, 1 мусаддас, 1 таркиббанд – марсия, 64 қитъа, 72 рубоий, 16 таърих, 266 муаммо, 10 қасида, 9 луғз каби жанрлардан ташкил топган жами 991 шеър мавжуд.⁷⁴

Аксарият ғазаллар Алишер Навоийнинг буюк форсий салафлари Амир Хусрав Деҳлавий (32 татаббуъ, 1 таврида), Хожа Ҳофиз Шерозий (211 татаббуъ, 20 таврида), Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (22 татаббуъ, 2 таврида), Котибий (1 татаббуъ), Хожа Салмон Соважий (2 татаббуъ), Хожа Камол Хўжандий (4 татаббуъ), Хожа Ҳасан Деҳлавий (2 татаббуъ), халафлари Абдурахмон Жомий (31 татаббуъ, 8 таврида), Амир Шайхим Суҳайлий (3 татаббуъ), Аҳмад Ҳожибек Вафой (2 татаббуъ), Шоҳий Сабзаворий (3 татаббуъ), Соҳиб Балхий (1 татаббуъ), Сайфий Бухорий (1 татаббуъ), Исмат

---

⁷³ А.Навоий. Асарлар. 15 томлик. Т.5. 1, 2-китоб. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965.

⁷⁴ “Девони Фоний” ни Ҳ.Сулаймон илмий фаолиятини ўрганиш доирасида тадқиқ этдик, бироқ текстологик ўрганиш бизнинг тадқиқотда назарга тутилмаган.

Бухорий (1 татаббуъ), Нажмиддин Муҳаммад Коҳий Миёнколий (1 татаббуъ), Хусайний (2 татаббуъ) каби ижодкорларнинг ғазалларидан таъсирланиб яратилган.

Энг кўп татаббуъ Ҳофиз Шерозий ғазалларига битилганлигини кузатиш мумкин. Ҳофизнинг ўзбек китобхонларига яхши таниш бўлган:

*Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш баҳшам Самарқанду Бухороро.*

деб бошланувчи ғазалига Навоий қуйидагича татаббуъ боғлаган:

*Гар он турки Хитой нўш созад жоми саҳборо,
Нахуст орад сўи мо турктози қатлу яғморо.*

Таржимаси (Ҳ.Сулаймон томонидан амалга оширилган): Агар у хитойлик турк (махбуб) май жомини ичса, аввал бизнинг устимизга от суриб ўлдириб талон-торож қилади.⁷⁵

“Девони Фоний”да қитъа жанри ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Унда 64 қитъа мавжуд бўлиб, шундан 44 таси 2 байтли, 13 таси 3 байтли, 5 таси 4 байтли ва 2 таси 5 байтли қитъалардир.

Шунингдек, девондан 72 та форсий рубоий ҳам ўрин олган. Диққатга сазовор томони, рубоийларнинг барчаси тўрт мисраси ҳам ўзаро қофияланувчи таронаи рубоийлардир. Масалан:

*Чонам ба ду лаъли чонфизои ту фидо,
Рухам ба насими атрсои ту фидо.
Ошуфта дилам ба ишваҳои ту фидо,
Фарсуда танам ба хоки пои ту фидо.*

Мазмуни:

*Жоним жонга қувват берувчи икки лаълингга фидо,
Сенинг атир сочувчи жамолингга руҳим фидо.
Ошифта дилим ишваларингга фидо,*

---

⁷⁵Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. I китоб. Девони Фоний. – Тошкент: Бадиий Адабиёт. 1965. – Б.32-33.

*Ёзилган таним аёгинг туфрoғига фидo.*⁷⁶

Шунингдек, 16 та таърих жанридаги шеър киритилган бўлиб, улар қитъа, рубоий ва тўртликлар шаклида яратилган, устозлари Жомий, Хожа Убайдулло, Муҳаммад Паҳлавон кабиларнинг вафоти муносабати билан ёзилган.⁷⁷

“Девони Фоний”дан муаммо жанри ҳам ўрин олган. Муаммоларнинг аксарияти бир байтли, фақат 14-муаммо икки байтдан иборат бўлиб, жавоби бошланган ҳарфларнинг араб алифбосидаги тартиби асосида жойлаштирилган. Яъни, дастлаб ечими “ا” – “алиф” ҳарфи билан бошланувчи исмлар келтирилади. Масалан, Одам, Амин, Омир ва б. Шу тарзда ечими “ب”, “ت” ва ҳоказо ҳарфлар билан бошланувчи муаммолар бериб борилади. “Хазойину-л-маоний”даги тартибдагидек муаммонинг жавоби сарлавҳа сифатида матн бошида келтирилади.

“Девони Фоний”да муҳим ўрин тутувчи жанрлардан яна бири қасидалардир. Уларнинг сони 10 та бўлиб, икки туркумни: “Ситтаи зарурия” (“Олти зарурат”) ва “Фусули арбаа” (“Тўрт фасл”) қасидалар мажмуасини ўз ичига олади. “Ситтаи зарурия” олти қасидадан иборат бўлиб, мажмуадаги биринчи қасида “Руху-л-қудс” (“Муқаддас рух”) деб аталиб, 132 байтни ўз ичига олади. Қасиданинг ёзилган санаси матн таркибида таърих йўли билан ҳижрий 895 (милодий 1491) йил деб кўрсатиб ўтилган. Ҳамид Сулаймон нашрида эса фақатгина “Тухфату-л-афкор”гина келтирилган.

“Девони Фоний” луғз (чистон) жанри билан якун топади. Девонда жами 9 луғз келтирилган бўлиб,⁷⁸ Ҳамид Сулаймон нашрида 8 та берилган. бу жанрнинг ўзбекча таржимаси эса берилмаган. Муаммо жанри хусусида ҳам ушбу фикрни айтиш мумкин.⁷⁹

⁷⁶ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. II китоб. Девони Фоний. – Тошкент, Бадиий адабиёт. –1965. – Б.412 – 415.

⁷⁷ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. II китоб. Девони Фоний. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б.434 – 441.

⁷⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.20. –Тошкент, Фан, 2003.

⁷⁹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. II китоб. Девони Фоний. – Тошкент, Бадиий Адабиёт, 1965. –Б.449 – 453.

Олим чоп эттирган “Девони Фоний” сайланма нашр бўлиб, мустақиллик йилларида яратилган тўлиқ нашрларнинг яратилишига асос бўлди. “Мукаммал асарлар тўплами”даги мазкур асар матнини тайёрлашда унинг Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган 285 рақамли қўлёзма фотонусхасидан ҳамда Душанбеда босилиб чиққан Фонийнинг сайланма девонидан фойдаланилган.⁸⁰ Нашр муаллифлари таъкидлашича, баъзи ўринларда “Девони Фоний” нинг Эрон нусхасига ҳам мурожаат қилинган.⁸¹ Мазкур нашр Ҳ.Сулаймон нашридан ҳажм хусусиятига кўра бир қатор устунликларга эга. Масалан, Ҳ.Сулаймон нашрида 17 та муаммонинг фақат матни берилган бўлса, ушбу жилдда 266 та муаммо таржимаси ва ечими билан берилган. Ҳ.Сулаймон нашрида луғзнинг ҳам фақат матни берилган. Ўзбекча таржимаси келтирилмаган. Бу ҳолат нашрга тайёрловчилар томонидан изохланмаган. Фақат китоб сўнгида жанрларнинг таржимаси ҳақида фикр юритилган⁸². Шунингдек, олдинги нашрдан фақат “Тухфату-л-афкор” қасидасининг қисқартирилган варианты таржимаси ўрин олган бўлса, ушбу нашрда барча қасидалар таржималари билан бирга, “Муфрадот” асари ҳам илк бор таржимаси ва муаммоларининг ечимлари билан берилган.

“Девони Фоний” ҳозиргача тўлиқ шеърӣ таржима қилинмаган. Ғ.Ғулом, Ҳабибийлар шоирнинг девондаги бир нечта ғазалларини, Ш.Шомуҳаммедов “Тухфату-л-афкор” қасидаси, қитъа ва рубоийларидан намуналар, Носир Муҳаммад ғазал, қитъа ва рубоийларидан баъзиларини, А.Ҳайитметов эса қасидани насрий таржима қилган.

Шуни эътироф этиш жоизки, олимнинг “Девони Фоний” устидаги текстологик тадқиқотлари ўз давридаёқ қатор ишларни юзага келишига сабаб бўлди. Жумладан, Тожикистон фанлар Академияси академиги А.Мирзоев

---

⁸⁰ Амир Алишер Фонӣ. Девони форсӣ. Мунтахаб. – Душанбе: Ирфон, 1993.

⁸¹ Девони Амир Низомиддин Алишер Навоӣ – “Фонӣ”. – Техрон: Асотир, 1375 х. ш.

⁸² Алишер Навоӣ. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. II китоб. Девони Фонӣ. – Тошкент, Бадиӣ Адабиёт. – 1965. – Б. 454.

“Алишер Фоний ва Хожа Хофиз”⁸³, Н.Маллаев,⁸⁴ Э.Шодиев⁸⁵нинг бир қатор мақоласи, махсус монографияси ва бошқа ишлар⁸⁶ бу соҳадаги катта янгилик бўлди. Ушбу девон нашри сайланма шаклида 1963 йилда Техронда⁸⁷, 1965 йилда Тошкентда⁸⁸, 1993 йилда эса Тожикистонда⁸⁹ (Душанбе) илк бор нашр этилиши адабиётшуносликда катта ҳодиса сифатида баҳоланди.

Девон устидаги кейинги тадқиқотларнинг кўзга кўринган натижаси сифатида Навоийнинг 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”ни алоҳида эътироф этиш ўринлидир. Ушбу нашр “Девони Фоний”нинг илк тўлиқ нашри бўлиб, “Мукаммал асарлар тўплами”нинг 18, 19, 20-жилдларига киритилган. Ҳазратларнинг асосий қисмини Мўминжон Муҳаммаджонов таржима қилган. Ҳамид Сулаймон нашрига кирмай қолган 76 та ғазални Шафиқа Ёрқин, 15 та ғазални Сайфиддин Рафиддинов таржима қилган. Изоҳларни Суйима Ғаниева тузган.

Қолган 285 ғазал кейинги жилдга киритилган бўлиб, 19-жилддаги ғазалларнинг ҳам асосий қисмини Мўминжон Муҳаммаджонов, Ҳамид Сулаймон нашрига кирмай қолган 68 та ғазални Шафиқа Ёрқин таржима қилган. Ҳазратларни Қодиржон Эргашев таҳрир қилган.

20-жилдда мусаддас, қитъа, қасида, муаммо ҳамда қатор кичик лирик жанрлар киритилган. Мусаддас, таърих, луғз ва “Ситтаи зарурия”га ёзилган дебочани С.Рафиддинов; рубоий ва қитъаларни Э.Очилов; муаммоларни Л.Зоҳидов ўзбекчалаштириб, муаммоларнинг ечимини берган. “Ситтаи зарурия” таркибидаги қасидалардан “Руху-л-қудс”ни С.Рафиддинов ва Н.Бековалар; “Қуту-л-қулуб” қасидасини Ҳ.Мухторова; “Айну-л-ҳаёт” ва

---

⁸³ Абдуғани Мирзоев. Жашни мадри бузург // Садои Шарқ. № 8. 1966. – С. 109.

⁸⁴ Маллаев Н. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърятига доир // Адабий мерос. – Тошкент: 1968. 1-сон. – Б.72.

⁸⁵ Шодиев Э. Девони Фоний нашрлари // “Ўзбек тили ва адабиёти”. – Тошкент: 1988, 1-сон.

⁸⁶ Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Шукуров Ш.. Навоийшуносликнинг муҳим ютуғи // Шарқ юлдузи. – Тошкент: 1966, 9-сон. – Б.183-188.

⁸⁷ Девони Амир Низомиддин Алишер Навоий. “Фоний”. – Техрон: Асотир, 1375 ҳ. ш.

⁸⁸ “Девони Фоний” Ҳ.Сулаймон томонидан Навоий асарлари таркибида сайланма шаклида икки жилдда нашр этилди. Қаранг: 1. Алишер Навоий. Девони Фоний. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. I китоб. – Тошкент, 1965. 2. Алишер Навоий. Девони Фоний. Асарлар. Ўн беш томлик. Т.5. II китоб. – Тошкент, 1965.

⁸⁹ Амир Алишер Фой. Девони форсӣ. Мунтахаб (нашрга тайёрловчи тожикистонлик адабиётшунос олим Муродий (Тожибоев Ҳожимурод). – Душанбе: Ирфон, 1993.

“Тухфату-л-афкор” қасидаларини С.Рафиддинов; “Минҳожу-н-нажот” ва “Насиму-л-хулд” қасидаларини С.Эркинов таржима қилиб, “Ситтаи зарурия”га изоҳ ҳам ёзган. “Фусули арбаа” қасидасининг таржимони А.Ҳабибуллаевдир. “Муфрадот”ни Л.Зоҳидов таржима қилган ва асардаги муаммоларнинг ечимини берган.

Умуман, Ҳ.Сулаймон “Девони Фоний”нинг қўлёзмаларини илк бор жаҳон кутубхонаси фондларидан аниқлаб, ўзбекча насрий таржималари билан сайланма шаклида нашр эттиришга муваффақ бўлди. Гарчи бу нашр тўлиқ ва мукамал эмаслигига қарамасдан, номаълум бўлиб келаётган девон қўлёзмасининг нашр этилиши, илмий муомалага киритилиши ҳамда китобхонларга етказилишини таъминлади. Қолаверса, мустақиллик йилларидаги тўла нашрларнинг юзага келишида асосий омил бўлиб хизмат қилди ва кўплаб тадқиқотларни юзага келтирди.

БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Навоий лирикаси текстологиясида матншунос олим Ҳамид Сулаймоннинг тутган ўрни бекиёсдир. Олимнинг ҳаёти ва илмий фаолияти, тадқиқотларидаги йўналишлар мазмунини тўғри баҳолаш, тўплаган тажрибаларини тадқиқ этиш ҳамда унинг аҳамиятини аниқламасдан туриб шоир лирик меросини ўрганишда ҳал этилиши лозим бўлган муаммоларни тўғри қўйиш ва унга ечим ахтариш мумкин эмас.

2. Олим Навоий лирик меросини матний тадқиқ этишда ўзигача бўлган ўзбек ҳамда чет эл матншунослари тажрибасини текширди ва уларга эргашди. Шу сабабли Ҳ.Сулаймон XIX аср ўрталаригача ўзбек матншунослигида мавжуд бўлмаган манбани назарий аспектда тадқиқ этиш ва баҳолаш, муайян принципларга амал қилган ҳолда қўлёзмаларни қиёсий ўрганиш, текшириш, табдил қилиш каби матншунослик ишларини амалга оширди. Бунда тадқиқот Навоийнинг лирик асарлари мажмуаларининг беш асрлик тарихга эга 200 дан ортиқ қўлёзмалари устида амалга оширилди. Натижада, “Хазойину-л-маоний” девонлари илк марта тўлиқ ҳолда нашр этилди, шоирнинг фанга номаълум

бўлган асарлари – қасидалари, илк Девон, “Бадоеъу-л-бидоя” ва “Наводиру-н-нихоя” девонлари истеъмолга киритилди.

3. “Девони Фоний” қўлёзмаларининг олим томонидан аниқланиши ва нашр этилиши шоирнинг форсий абёти ҳақида тўлиқ тасаввур шакллантирди.

4. Матншунос илмий фаолиятида “Хазойину-л-маоний” тадқиқи кенг ўрин ажратилган. Ушбу тадқиқот узоқ йиллар давом этган бўлиб, олим бунда ўзигача бўлган матншунос олимлар томонидан тузилган қўлёзмалар каталоги асосида шоир асарлари қўлёзмалари ҳақида тасаввурга эга бўлгач, муайян мезонларга таяниб уларни тадқиқ этади. Сараланган манбалар тарихий-қиёсий метод асосида байтма-байт текширилиб, Навоий лирик асарларининг беш асрлик сақланиш ҳолати аниқланади.

5. Ҳамид Сулаймон тадқиқот натижалари уч жилддан иборат докторлик диссертациясида ёритилиши режалаштирилган эди. Унга кўра 1-жилд амалга оширилган амалий ва назарий ишлар таҳлили, 2-жилд “Хазойину-л-маоний” девонларининг шоир яратган жойлашувини аниқлаш ва аниқланган қўлёзмалардаги ўрнини кўрсатиб бериш, 3-жилдда эса илмий-танқидий матни жойлаштирилиши керак эди. 1 – 2-жилдлар якунланган. Бироқ 3-жилд ўрганилиши лозим қўлёзмалар мавжудлиги сабабли яратилмасдан қолди. Натижада, олим девонларнинг транскрипцияда берилиши лозим бўлган академик нашрини ҳам яратиш учун қўл урмади. Илк тўлиқ нашрни китобхонлар эътиборига ҳавола этиш зарурияти мавжудлиги сабабли танқидий матнига эга бўлмаса-да, нашр эълон қилинди.

6. Олимнинг тадқиқотлари текширилиши, тажрибалари ўрганилиши ҳамда соҳа олдида турган муаммоларни ҳал этишда фойдаланилиши лозим.

II бoб. “ХАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ” ДЕВОНЛАРИ ЙИҒМА МАТНИ ВА НАШРЛАР ТАКОМИЛИ

2.1. Навоий лирикаси дастлабки босма нашрларида матншунослик тамойиллари

Ўзбекистонда Навоий лирикасининг матншунослик нуқтаи назардан ўрганилиши XX аср 40-йилларига келиб алоҳида босқичга кўтарилди. Аниқроғи, бу даврдан бошлаб ўзбек матншунослигининг амалий соҳаси таркибида назарий асослари яратила бошланди. Илмий тадқиқотлар, хусусан, Навоий лирикаси матншунослигига оид диссертация ва монографиялар ана шу масалага бағишланди.

Ҳ.Сулаймоннинг “Хазойинул-маоний” текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари” номли мақоласида XX асрда Навоий лирикасини ўрганиш борасидаги ишларни, асосан, икки йўналишда олиб борилгани таъкидланади: биринчи йўл текстологик тадқиқ қилиш ёки тўлиқ нашрни яратишгача бўлган босқич; буни эмперик босқич деб ҳам аташ мумкин. Ана шу соҳада амалга оширилган ишларнинг ўзини олим қуйидагича таснифлайди: 1. Навоий шеърларининг тўплам, хрестоматия ва антологиялар таркибига кириши; 2. Алоҳида мажмуа ёки танланган асарлар шаклидаги нашри; 3. Академик нашр.⁹⁰

Алишер Навоий лирикасини текширишнинг *иккинчи йўли* эса назарий характердадир. Бу соҳадаги ишлар, асосан, 40-йилларда бошланган бўлиб, шоирнинг лирик мероси турли аспектдаги тадқиқотлар манбаи бўлди. Мазкур даврда бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилди, бироқ улар асосан, адабиётшуносликнинг бошқа соҳалари нуқтаи назаридан таҳлил этилган. Шоир шеърларини турли тўплам ёки хрестоматияларга киритилиши эса махсус матний тадқиқ этилганини эмас, балки халқ талабини қондириш учун қилинган уринишлар эканини кўрсатар эди.

---

⁹⁰ А.Навоий. Хазойинул-маоний. 4 томлик. Т.1. Ғаройибус-сиғар. – Тошкент: Фан, 1959.

Адабиётшунос М.Раҳматуллаева Навоий лирик асарлари нашрлари ҳақида шундай ёзади: “Улар турли хрестоматия ва антологияларда 1941, 1948, 1959 йиллари, алоҳида тўпламларда 1940, 1948, 1963, 1965 йиллари ва академик нашрда 1959, 1960 йиллари чоп этилган”⁹¹. Унга қадар литография ва типографияда чоп этилган.

Ушбу тавсифдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, *Навоий лирикаси илк босма нашрлари* 1930 – 1950-йиллар оралиғида яратилди. Навоийнинг шох асари бўлмиш “Хазойину-л-маоний”даги шеърлар 1959 йилга қадар терма девон шаклида нашр этилган. Ҳамид Сулаймоннинг келтирган маълумотида кўра, ушбу нашрларда “Хазойину-л-маоний” девонларидаги шеърларнинг тўртдан бир қисмигина киритилган.⁹² Натижада, китобхонларга Навоий яратган ўзбек тилидаги 3132 шеърдан 736 тасигина жорий ёзувда етқазиб берилган, холос. 2396 таси эса, ҳатто, 60-йилларгача кўпчилик адабиётшуносларга ҳам маълум бўлмаган. Ушбу нашрлар ўртасидаги тадрижни 1-жадвалда яққол кўриш мумкин (*1-илова*).

Мавжуд нашрларни текстологик ўрганиш ва уларнинг индивидуал хусусиятларини аниқлашда ҳар бир нашрнинг яратилган даври ва ўрни, унда амал қилинган принциплар, ёндашувлар ва нашрдан кўзда тутилган мақсад кабиларни ҳам назардан соқит қилмаслик лозим. Биз XX аср нашрларини тадқиқ этиш ва баҳолашда ана шундай жиҳатларга ҳам эътибор қаратдик.

Ўтган асрларда яратилган ўзбек тилидаги дастлабки босма нашрлар, асосан, сайланма тарзида чоп этилган бўлиб, матншунос олим Ҳ.Сулаймон тажрибаларига суянган ҳолда, биз ҳам уларни терма девон номи остида юритишни маъқул топдик. Ўрганиш ва тавсифлаш жараёнида ҳам шу атамани қўлладик.

Терма девонлар нашрлари сифатида Ҳ.Сулаймон томонидан Навоий лирикасини текстологик ўрганиб, уни нашр эттиргунига қадар сиёсий тазйиқ

---

⁹¹ Алишер Навоий. Топмадим. (тузувчи ва сўзбоши муаллифи М.Раҳматуллаева) – Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

⁹² А.Навоий. Хазойинул-маоний. 4 томлик. Т.1. Ғаройибус-сиғар. – Тошкент: Фан, 1959. – Б.7.

таъсирида чиқарилган нашрлардан Уйғун ва С.Абдулла томонидан нашр этилган “Чор девон” ва Ғ.Каримов ва С.Мирзаевлар томонидан нашр этилган “Девон” номли сайланма нашрларни алоҳида эътироф этиш лозим⁹³.

“Чор девон” илмий ўрганилганида, қуйидаги тамойилларга асослангани аниқланди.⁹⁴

Биринчидан, сиёсий ёндашув. Нашр этилаётган шеърлар, албатта, социалистик аҳамиятга эга бўлиши, унда ҳукмрон табақалар, жумладан, подшоҳлар, диндорлар, оддий аҳолига зулм этувчи жамики унсурлар танқид қилиниши ёинки шундай талқин этиш мумкин бўлиши лозим эди.

Иккинчидан, бадиий композиция. Бадиий воситаларнинг кўзга яққол ташланиб туриши, илм аҳли ҳам, оддий китобхон ҳам ўзига маънавий озуқа олиши кўзда тутилган.⁹⁵ Қолаверса, нашр халқнинг Навоий лирик мероси ҳақидаги умумий тафаккурини шакллантириш, бадиий ва эстетик тафаккурини юксалтиришни ҳам назарда тутарди.

Учинчидан, содда ва равон, халқона тилда эканлиги. Оддий халқ тушуниши, қўшиқ бўлиши, аниқроғи, оммалаштириш эътиборга олинган.

Тўртинчидан, воқеабанд бўлиши. Воқеабанд шеърларга сиёсий, ижтимоий ғоя юклаш талқин таҳрир жараёнида ортиқча қийинчилик туғдирмаган.

Бешинчидан, вазнлараро ноўхшашлик. Навоий лирикасининг шаклий жиҳати ҳам мукамаллиги, кўпвазнлилик устунлик қилиши, шоир маҳоратини кўрсатишдаги яна бир омил эди. Бу даврда Навоий арузи устида ҳеч қандай тадқиқот қилинмаган эди. Ушбу нашр кейинчалик С.Мирзаевнинг Навоий арузи устидаги йирик тадқиқотига туртки бўлиб хизмат қилди⁹⁶.

⁹³ Əlişer Navoiy. CAR DEVAN. (Basmaga tajjarlavçilar Ujʻun va Saʻbir Aʻbdulla) – Taşkent: OZ SSR Gostexizdat, 1940; Навоий. Девон. (нашрга тайёрловчилар: С.Мирзаев ва Ғ.Каримов) – Ўздавнашр, 1948. 197 бет.

⁹⁴ Əlişer Navoiy. CAR DEVAN. (Basmaga tajjarlavçilar Ujʻun va Saʻbir Aʻbdulla) – Taşkent: OZ SSR Gostexizdat, 1940. – Б.27.

⁹⁵ Нашр сўзбошисида “бадиий кимматга эга бўлган шеърлари” деб келтирилган. Бироқ Навоийнинг бадиий мукамал бўлмаган ижод намуналари йўқлиги туфайли биз ушбу принципти нашрдан келиб чиқиб ўзгартирдик.

⁹⁶ Содик Мирзаев. Навоий арузи. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ, инв.№ 48. Тошкент: 1948.

Олтинчидан, жанрлараро ноўҳиашлик. Навоийнинг барча жанрда бирдек маҳорат эгаси эканлигини кўрсатиш, шоир истеъдодини халққа танитиш назарда тутилган эди. Девонда ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, маснавий, соқийнома, рубоий, туюқ, қитъа – жами 10 та адабий жанр киритилган.

Навоий Юбилей кометети қошидаги текстология комиссиясидан ўтган ушбу нашр Уйғун ва Собир Абдулла томонидан “CAR DEVAN” номи остида нашр этилган бўлса-да, Навоий замонидан бери шу ном билан машҳур бўлган “Хазойину-л-маоний” девонлар мажмуасидан саралаб олинган тўплам эди. Ҳаммуаллифлар ушбу нашрда кейинчалик Ҳамид Сулаймон томонидан кенг қўлланган ва ўзбек матншунослигида оммалашган солиштириш – таққослаш методидан биринчилардан бўлиб фойдаландилар ва амалий шаклда вужудга келган ўзбек матншунослигининг эмперик босқичини бошлаб бердилар.

“Хазойину-л-маоний” девонининг эски лотин ёзувидаги ушбу нашри ўзига хос илмий характерга эга бўлиб, илк тўлиқ нашр яратилиши учун пойдевор бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, “Хазойину-л-маоний” нашрлари тақомилида ўзига хос босқич вазифасини ўтади. Жумладан:

- “Чор девон” нашридаги шеърлар “Хазойину-л-маоний”нинг бир нечта қўлёзма нусхаларидан олинган;
- Таянилган қўлёзмаларнинг барчаси ЎЗР ФАШИ фондидаги инв. № 67⁹⁷ (XVI), № 1315 (XVII), № 1486 (XVII) рақамли қўлёзмалардир. Ҳ.Сулаймон ҳам тўлиқ нашрни тайёрлашда бу қўлёзмалардан кенг фойдаланган;
- ушбу тўпламда ғазал, мухаммас, мустазод, мусаддас, мусамман, маснавий, соқийнома, рубоий, туюқ, қитъа жанрларидаги шеърлар киритилган;
- тушунилиши қийин сўзларнинг изоҳи саҳифа остида келтирилган бўлиб, унда “Ғиёсу-л-луғат”, “Луғати Чигатойи”, Ягеллонинг “Форсча-арабча-

---

⁹⁷Инв.№ 677 бўлса керак.

русча тўла луғат”и, “Мунтахаб”, “Ахтари кабир” каби луғатлардан фойдаланилган;

- изохланаётган сўз қайси тилга оидлиги кўрсатилган ва қисқартмалар орқали ифодаланган;

- Навоий девонлар мажмуаси номи мазкур нашрда “Хазойинулмаоний” тарзида ёзилиб, ўзига хос ёндашувга амал қилинган.

Ушбу нашр ўз давридаёқ кўплаб илмий тадқиқотлар учун манба вазифасини бажарган. Кейинги илмий текширув ва тадқиқотларнинг аксарияти Навоий таваллудининг 525 ёки 550 йиллик юбилеи муносабати билан амалга оширилган. Бироқ мазкур нашр жаҳон уруши бўлаётган бир пайтда, катта матонат билан амалга оширилганини ҳам алоҳида эслатиб ўтиш лозим. Нашр муаллифлари сўзбошида девонни матбаага тайёрлашда Бакий, Махжур шоир, Улфат шоирлар хизматлари борлигини таъкидлаб ўтишади.⁹⁸ Бундан кўринадики, асар кўпчиликнинг меҳнати маҳсули сифатида яратилган.

Мазкур сайланма дастлабки алоҳида нашр бўлиб, унда матн тузиш ва нашр этиш билан боғлиқ бир қатор принципларга амал қилинган, араб ва форс тилидан ўзлашган сўзларни ёзишда эса махсус луғатлардан фойдаланилган. Мухтасар айтганда, ушбу нашр ҳам текстологик тадқиқ этиш, ҳам нашр этиш тамойилларидан тенг фойдаланилганлиги билан аҳамиятлидир. Қолаверса, “Чор девон” номи остида чиқарилган Навоий девонларидан сараланган шеърлар ҳар бир даврда, ҳар қандай замонда шоир ижоди севиб ўқилгани, унга бўлган талабнинг юқори бўлганини кўрсатади.

“Хазойину-л-маоний” девонларининг сайланма нашрларидан яна бири бу – “Танланган асарлар” номи остида чоп этилган бўлиб, унинг I томини Навоий лирик асарлари ташкил этади. У Ғ.Каримов ва С.Мирзаевлар томонидан тайёрланган.⁹⁹

---

⁹⁸ Əlişer Navoiy. CAR DEVAN. (Basmaga tajarlavçilar Ujrun va Saʼir Aʼbdulla) – Toshkent: OZ SSR Gostexizdat, 1940. – B.28.

⁹⁹ Алишер Навоий. Танланган асарлар. 3 томлик. Т. I. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948.

“Девон”даги шеърларни танлашда тузувчилар томонидан қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратилган:

- “шеърларнинг мазмунига” диққат қилинган, яъни мафкуравий ёндашув амалга оширилди. Бунда, асосан, ишқий ғазаллар танлаб олинди ва тасаввуфий ғоялар яққол кўзга ташланиб турган шеърлар киритилмади;
- тил хусусияти содда, ўзлашма сўзлар нисбатан камроқ шеърлар танланган;
- вазни енгил, ўйноқи шеърлар танланган;
- “девон”га ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, маснавий, таржиъбанд, қитъа, муфрадот, рубоий, туюқ, жаъми 11 та лирик жанр намуналари саралаб олинди;
- вазнлараро ноўхшашликлар ҳам ҳисобга олинган. Китоб сўнгида Навоий лирикасида қўлланган вазнлар жадвали берилади. Бунда тўпламга киритилган ҳар бир шеърнинг баҳри, вазни, рукнлари кўрсатилади. Жадвалда жами 12 баҳрдаги шеър киритилгани диққатга сазовордир. Баҳрлар рим рақамида, вазнлар араб рақамида ифодаланган;
- ҳар бир лирик жанр намунасининг юқори қисмида вазн кўрсаткич рақами (масалан, В – I, 23) келтирилади;

Шу билан бирга, ушбу нашрда тузувчилар томонидан бир қатор жузъий нуқсонларга йўл қўйилганини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Масалан, “Девон”га кирган шеърлар текстининг “тўғри бўлишига алоҳида эътибор қилинган”и ва бунда ЎЗР ФА ШИда сақланган “Чор девон”нинг кўплаб қўлёзма нусхаларидан фойдаланилгани таъкидланади, бироқ бирорта нусха инвариант рақами ёки у ҳақдаги маълумот нашрда таъкидланмайди.

“Девон”¹⁰⁰ муайян принципларга бўйсундирилган бўлиб, тузувчилар эътироф этганидек, девон тузиш қондасига тўлиқ эмас, муайян даражада амал қилинган, шеърый намуналар радифларнинг охирги ҳарфида араб-форс эмас, кирилл алифбоси асосида жойлаштирилади, лекин жорий алифбодаги 32

---

¹⁰⁰ Бошқа ўринларда ҳам бу нашрни ўз номи билан “Девон” деб юритамиз.

харфдан 8 таси, яъни в, е, ж, э, ю, я, ў, ғ ҳарфларда шеърлар келтирилмаган¹⁰¹. Шунингдек, бошқа ҳарфларга 3 ва ундан ортиқ, “Ч” ҳарфига эса 1 та ғазал берилади.

Бу тўплам 193 ғазал, 2 мустазод, 2 мухаммас, 2 мусаддас, 1 мусамман, 74 қитъа, 14 муфрадот, 49 рубоий, 9 туюқ, маснавий кабиларни ўз ичига олган бўлиб, дастлабки нашрдан анча мукаммаллашган нашр эди. Шу сабабли ушбу китоб 10 000 тиражда нашр этилган. “Танланган асарлар”нинг бошқа томлари эса Навоийнинг эпик ва насрий асарларига бағишланган.

“Ҳазойину-л-маоний”нинг дастлабки замонавий босма нашрлари алоҳида китоб ҳолида эмас, балки сайланма шаклида чоп этилишидан кўзланган мақсад китобхонларга шоир шеърларидан намуналар тақдим этиш ва халқнинг маънавий эҳтиёжини қайсидир даражада қондиришни назарда тутган.

Маълумки, девон тузиш анъанасига мувофиқ шеърлар араб алифбоси асосида жойлаштирилиши лозим эди. Ушбу тўплам тайёрлашда ўзига хос йўлдан борилди, яъни шеърлар жорий ёзувдаги ҳарфлар тартибида жойлаштирилди.

Антология, тўплам ва хрестоматиялардаги нашрлар сифатида 1939 йилда лотин ёзувида 9-синфлар учун яратилган хрестоматия,¹⁰² 1941, 1948, 1959 йиллардаги антологиялар ва Навоийнинг 500, 525 йиллик юбилейлари муносабати билан тайёрланган кўплаб тўпламларни эътироф этиш мумкин. Уларда, асосан, рубоий, туюқ, қитъа каби кичик лирик жанрлар киритилган эди. Масалан, Ҳоди Зарипов томонидан 1944 йилда тайёрланган “Рубоий ва туюқлар”да 63 та рубоий, 21 та туюқ киритилган бўлса, Н.Хотамов томонидан нашр этилган “Рубоийлар”да 128 та рубоий жамланган бўлиб, бундай нашрлар, асосан, мактаб ва олийгоҳлар учун мўлжалланган эди.¹⁰³ 1960 йилда

¹⁰¹ Алишер Навоий. Танланган асарлар. I том. – Тошкент, Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. – Б. 7 – 90.

¹⁰² Унда Навоий лирик меросидан 2 ғазал ва 8 та туюқ берилган, холос. Қаранг: Adabijat xrestomatijasi. O'rta maktablarni IX sinfi uchun. Tuzuci Sharifa Abdullajeva. – Stalinobod: nashriyoti Davlati Tojikiston, 1939. – B. 165 – 167.

¹⁰³ Алишер Навоий. Рубоий ва туюқлар. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарипов. – Тошкент: “Ўздавнашр”, 1944; Хотамов Н. Рубоийлар. – Тошкент: “Ўрта ва олий мактаб”, 1961.

“Қитъалар, рубоийлар, туюқлар”,¹⁰⁴ 1968 йилда “Қитъалар, фардлар, рубоийлар, туюқлар”,¹⁰⁵ “Навоийни куйлаймиз”¹⁰⁶ номи остида тайёрланган Навоий лирик асарларидан таркиб топган тўпламлар ҳам ўқув адабиёти вазифасини бажарган, холос. Уларда Навоийнинг туркий шеърларидан намуналар берилган. Бироқ форсий лирикаси ҳақида шоир асарларидаги умумий маълумотлар билангина чекланиб қолingan.

Тўрт томлик “Ўзбек адабиёти” антологиянинг 2-китоби Навоий ижодига бағишланган бўлиб, Фанлар академияси томонидан тайёрланган. Мазкур мажмуага киритилган “Хазойину-л-маоний” Ҳ.Сулаймон томонидан, “Лисонут-тайр” достони А.Ҳайитметов, “Мажолисун-нафоис” С.Ғаниева, “Девони Фоний”даги парчалар, “Хамса”, “Хамсату-л-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашир”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Муншаот”, “Вақфия”, “Муҳокамату-л-луғатайн”, “Назму-л-жавоҳир” асарларидан олинган парчалар эса П.Шамсиев томонидан нашрга тайёрланган.

Анталогияда “Хазойину-л-маоний” девонларидан олинган парчалар куллийтдаги девон номи билан берилган. “Девон”да қуйидаги жанрлар учрайди:

- I. “Ғаройибу-с-сиғар” девонидаги жанрлар қуйидагилар:
  - 18 та турли ҳажмдаги ғазал;
  - “Эй ҳуснигга заррот...” деб бошланувчи мустазод;
  - “Субҳидам махмурлуқдин...” деб бошланувчи мусаддас;

Кетур соқий, муждаи жомдин,

Ки пажмурда бўлмишмен айёмдин.

байти билан бошланувчи таржеъбанд;

- Маснавий;
- 4 та қитъа;
- 14 та рубоий;

---

¹⁰⁴ Алишер Навоий. Қитъалар, рубоийлар, туюқлар (Нашрга тайёрловчи Н.Маллаев). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960.

¹⁰⁵ Алишер Навоий. Қитъалар, фардлар, рубоийлар, туюқлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.

¹⁰⁶ Навоийни куйлаймиз. Нашрга тайёрловчи К.Яшин. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968.

II. “Наводиру-ш-шабоб” девонидаги жанрлар қуйидагилар:

- 16 та ғазал;
- “Кошки” радифли мухаммас;
- 4 та қитъа;

III. “Бадоеъу-л-васат” девонидаги жанрлар қуйидагилар:

- 14 та ғазал;
- 7 бандли таржеъбанд;
- “Қасидаи Ҳилолия”;
- 6 та қитъа;
- 5 та туюқ;

IV. “Фавойиду-л-кибар” девонидаги жанрлар қуйидагилар:

- 13 та ғазал;
- “Кўнгул” радифли мусамман;
- 6 та соқийнома;
- 4 та қитъа;
- 5 та фард;

“Девони Фоний”дан эса қуйидаги жанрлар келтирилган:

- “Тухфату-л-афкор” қасидаси;
- 19 та ғазал;
- Жомий ғазалига боғланган мусаддас;
- 2 та соқийнома;
- 1 та таркиббанд;
- 2 та қитъа;
- 5 та рубоий;
- Жомий ва Паҳлавон Муҳаммад вафотига бағишланган 2 та таърих.

Умуман олганда, ушбу антологияда жами 13 та жанр: ғазал, фард, қитъа, соқийнома, мусамман, туюқ, қасида, таржеъбанд, мухаммас, рубоий, маснавий, мусаддас, мустазод – “Ҳазойину-л-маоний”дан, 1 та жанр – таърих эса “Девони Фоний”дан киритилган.

Бу даврда тўлиқ нашрлар асосида терма, яъни сайланма тўпламлар тузиш ҳам шоир асарлари тарғиботида алоҳида ўрин эгаллаган. Навоийнинг 500, 525 йиллик юбилейлари муносабати билан 10 дан ортиқ сайланма тўплам нашрлари яратилди, жумладан, 1960 йилда “Қитъалар, рубоийлар, туюқлар”,¹⁰⁷ 1968 йилда “Қитъалар, фардлар, рубоийлар, туюқлар”,¹⁰⁸ “Навоийни куйлаймиз”¹⁰⁹ номи остида тайёрланган Навоий лирик асарларидан тайёрланган китобларни эътироф этиш мумкин. Улар “Хазойину-л-маоний” тўлиқ нашри асосида тайёрланган эди.

Ушбу нашрларнинг алоҳида характерли хусусияти шундаки, асосан, кичик лирик жанрлар ёки муайян жанрлардаги шеърлар танлаб олинган бўлиб, аксарияти тўлиқ нашр асосида амалга оширилган.

Бу даврда ҳамкорликда таржима нашрлар ҳам тайёрланди. 1968 йили Навоийнинг 100 та ҳикматли сўзи жамланган китоб нашр қилинди¹¹⁰. Унда Ҳамид Сулаймонов муҳаррирлик қилган. Улар ҳозирги ўзбек ва эски ўзбек (арабий) ёзувида берилган. Мазкур китобдан ўрин олган Навоий ҳикматларининг немисча таржимасини мутаржим Ёҳанн Варкентин амалга оширган эди.

Оммавий ахборот воситалари ўтган аср 30 – 60-йиллар давомида, ҳатто уруш даврида ҳам, ўз саҳифаларида Навоий ижодидан намуналар чоп этиб борган. Навоий асарлари учун махсус кўрсаткичлар ҳам тузилган эди.¹¹¹

Марказий ва маҳаллий газета ва журналларда Навоий лирик мероси тез-тез нашр этиб турилган. Масалан, “Правда Востока”¹¹², “Литературная газета” (1938/12-май), “Қизил Ўзбекистон” (1939/18-ноябрь; 1945/27-октябрь каби), “Тошкент оқшоми”,¹¹³ “Ўзбекистон маданияти”¹¹⁴ (1966/9-февраль).

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Қитъалар, рубоийлар, туюқлар. Нашрга тайёрловчи Н.Маллаев. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960.

¹⁰⁸ Алишер Навоий. Қитъалар, фардлар, рубоийлар, туюқлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.

¹⁰⁹ Навоийни куйлаймиз. Нашрга тайёрловчи К.Яшин. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968.

¹¹⁰ Navoi, A. Aphorisms // Edited by prof. H. Sulaymon. – Tashkent, 1968.

¹¹¹ А.Навои. Составила: Ф.И.Бойбекова. Сборник материалов к 500-летию юбилею. – Тошкент: 1948.

¹¹² “Правда Востока” газетасининг 1955 йил, 10-март; 1955 йил, 17-март; 1968 йил, 4-апрель ва бошқа сонларида чикқан.

¹¹³ Абдуғофуров А. Навоий лирикасида юмор // Тошкент оқшоми, 1967, 20-февраль.

¹¹⁴ С.Ғаниева. Навоий лирикасининг илмий таҳлили // Ўзбекистон маданияти, 1962, 22-май.

“Шарқ юлдузи”¹¹⁵ (1948/5; 1962/1), “Ленин йўли” (1940/24-февраль), “Ёш ленинчи” (1937, 8-май; 1941/17,20-январь), кабиларда шоир шеърларининг кетма-кет бериб борилганини кўриш мумкин. Шунингдек, И.Кучик, Э.Бертельс, М.Корюн ва бошқа кўпгина олимлар Навоий ижодига қизиққанлар ва илмий таҳлилий мақолалар эълон қилганлар. Ҳатто, Навоий таваллудининг 525 ва 550 йиллик юбилейи муносабати билан юзлаб тадқиқотчилар ва газета ходимлари мақолаларидан таркиб топган махсус тўпламлар ҳам тузилган.

Умуман, ушбу нашрлар ўзбек матншунослиги ривожига катта амалий аҳамиятга эга бўлди, аниқроғи, тўпланган тажрибалар матншунослик фанининг тараққиётида эмперик босқич вазифасини ўтади.

---

¹¹⁵ Акрамов Б. Навоий лирикасида миниатюр образлар//Шарқ Юлдузи ж.,1966, № 2. – Б. 214 – 222.

2.2. “Хазойину-л-маоний” йиғма матни характеристикаси

Ҳамид Сулаймон томонидан “Хазойину-л-маоний”нинг илмий аппаратлар билан таъминланган илк тўлиқ нашри вужудга келиши ўз давридаёқ катта адабий ҳодиса сифатида баҳоланди. Жумладан, навоийшунос олимлар – Натан Маллаевнинг “Навоийшуносликнинг янги ва йирик маҳсулоти”¹¹⁶ ҳамда А.Ҳайитметовнинг “Хазойинул маоний”¹¹⁷ ва “Болаликнинг шеърий ихтиролари”¹¹⁸ номли катта ҳажмли илмий мақолалари ана шу улкан тадқиқот эътирофи ва ҳақиқий баҳоси бўлди.

Натан Маллаев ўзининг “Навоийшуносликнинг янги ва йирик маҳсулоти” номли мақоласида олимнинг бир қатор ютуқларини эътироф этади. Жумладан:

- Ҳ.Сулаймон томонидан қиёсий ўрганиш методи асосида амалга оширилган қўлёзмалар тадқиқи натижасида 3132 шеърнинг қиёсий таблицаси шакллантирилгани;
- Навоий девонлари қўлёзмаларини 5 гуруҳ(редакция)га ажратиб ўрганиши;
- Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган инв. № 564 қўлёзманинг “Илк девон” эканлиги ўз исботини топиши ва факсемил нусхаси нашрининг амалга оширилиши¹¹⁹;
- Британия музейида сақланаётган 1482-83 йилларда кўчирилган ”Бадоеъу-л-бидоя” девони қўлёзмасининг ўрганилиши ва унинг яна 2 нусхаси (Тошкент ва Боку) аниқланиши;
- ЎзР ФА ШИДа сақланаётган инв. № 1995 қўлёзмаси ”Наводиру-н-нихоя” экани ойдинлашиши ҳамда илмий муомалага киритилиши.

Шунингдек, ушбу тадқиқотда таъкидланганидек, проф. Ҳ.Сулаймон “Хазойину-л-маоний” девони текстологик тадқиқотини олиб боришда 4-редакцияси – ”Хазойину-л-маоний” девони қўлёзмаларини асос қилиб олди,

¹¹⁶ Маллаев Н. Навоийшуносликнинг янги ва йирик маҳсулоти // Ўзбекистон маданияти, 1960 йил, 20-август.

¹¹⁷ Ҳайитметов А. Хазойинул маоний. // Шарқ юлдузи. – Тошкент:1962. 1-сон. – Б.133.

¹¹⁸ Ҳайитметов А. Болаликнинг шеърий ихтиролари // Фан ва турмуш. 1991, 2-сон. –Б. 6.

¹¹⁹ Ушбу қўлёзма 1465-66 йилларда кўчирилган бўлиб, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида инв № 564 рақами остида сақланади.

натижада эса, 5-редакция – терма девонларнинг олимлар А.А.Семенов ва Л.Волинлар¹²⁰ фикрлари зидди ўлароқ, Навоий томонидан тузилмагани ойдинлашди. Улар турли жойда турлича тартибда адабиёт мухлислари томонидан тузилгани маълум бўлди;

- девонлар ҳажми ва жанрлар миқдори аниқланди;
- “Ҳазойину-л-маоний”нинг илмий аппаратлар билан таъминланган илк тўлиқ нашрида фойдаланилган нодир қўлёзмалар факсимилеларидан намуналар, девондаги шеърлар хронологияси, вазнлари ва байтлар сони кўрсаткичи, радифлар кўрсаткичи, тарихий, адабий ва мифологик шахслар номи кўрсаткичи, географик ва этник номлар кўрсаткичи илова қилинган ва луғатлар берилган.

А.Ҳайитметов ҳам ўзининг “Ҳазойинул маоний” мақоласида матншунос олимнинг “Ҳазойину-л-маоний” куллийети матншунослиги билан боғлиқ бир қатор ютуқларини эътироф этади:

- қисқа вақт – 5 йил ичида “Ҳазойину-л-маоний” девонлари текстологик ўрганилиб, нашр этилганлиги;
- 200 дан ортиқ қўлёзмалар орасидан 20 та (аслида, умумий миқдори 25 та –З.Н.) ишончли деб ажратилган қўлёзмаларнинг қиёсий ўрганилиши;
- танланган қўлёзмаларнинг асосий қисми жаҳондаги энг машҳур кутубхоналар фондида сақланиши;
- фойдаланилган қўлёзмаларнинг аксарияти Навоий даврида, XV – XVI асрларда кўчирилгани, колофонида кўчирилган санаси мавжудлиги;
- Навоий нодир девонларидан фотокопиялар олиб келингани;¹²¹
- Навоий лирик асарларининг нисбий ва аниқ хронологияси аниқлангани;

---

¹²⁰ Семёнов А.А. Ўз.ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган инв. № 790 Навоий девонлари қўлёзмасини “Ғаройибу-с-сиғар”, инв. № 3984 қўлёзмани эса “Чор девон” деб таърифлайди. Қаранг: Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, том II, описание №№ 1264, 1281. С.Л.Волин эса Санкт-Петербург даги инв. № 558 Навоий терма девони қўлёзмасини “Махзану-л-маоний” номли терма девон бўлиб, шоирнинг ўзи тузган, дейди. Қаранг: С.Л.Волин. Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях. Сборник, Алишер Навои, М. – Л., 1946 г. – стр. 221.

¹²¹ А.Ҳайитметов таъкидлаган 20 та қўлёзмаларнинг 15 тасида кўчирилиш санаси мавжуд. Яна 5 қўлёзмани жадваллар, диссертация ва нашрдаги манбалар рўйхатини ўзаро қиёслаш орқали аниқланди. Тўпқопи ва Сулаймония нусхаларидан ҳам фойдалангани маълум бўлиб, ушбу нусхаларнинг ҳам колофони мавжуд.

Шу билан бирга, қуйидаги жузъий камчиликлар ҳам келтириб ўтилади ва баъзи таклифлар киритади¹²²:

- “Хазойину-л-маоний”даги шеърларнинг умумий миқдорини, яратилиш даврини кўрсатишда хилма-хилликка йўл қўйилгани; Масалан, “Ғаройибу-с-сиғар”даги маснавий иловада қарилик даврида ёзилгани, 3-жадвалда йигитлик даврида яратилганлиги ҳақидаги хулоса берилади. Бироқ назаримизда, шоир лирик асарлари қўлёзмаларини излаб топиш ва уларни ўрганиш 70-йилларда ҳам олим илмий фаолиятининг асосий йўналишини ташкил этган. Қолаверса, мазкур нашр икки йил давомида чоп этилган бўлиб, бу оралиғда ҳам олим қатор текширувлар ўтказгани сабабли, маълумотлар ўзгариб бориши табиий эди. Чунки нашр тезликда тайёрланган бўлиб, танқидий ва илмий матнларга таянилмаган. Шунингдек, қўлёзмалар тавсифини келтиришда айрим қўлёзмаларни кўриш имконияти йўқлиги сабабли мавжуд тавсифларга таянади, кейинчалик, ўзи томонидан текширилиши натижасида, аниқланган маълумотлар аввалгиларига мос келмаслиги ойдинлашади. Нашрда техник хатоликлар ҳам кўплаб учрайдики, бу – нашрнинг номукамаллик сабабларидан яна биридир. Қолаверса, мазкур нашр дастлабки тўлиқ нашр эканини эътибордан соқит қилмаслик зарур¹²³. Шу сабабли, нашрда нотугалликлар ва нуқсолар мавжуд эди.

Олим нашрида муайян сабабларга кўра (цензура туфайли –З.Н.) 1-2-девонларидан 4 ғазал, 3-девондан 6 ғазал, 4-девондан 3 ғазал, жами 13 ғазал атайин тушириб қолдирилган, “Бадоеъу-л-васат”да 509- ва “Фавойиду-л-кибар”даги 443-муламмаъ (ўзбекча-арабча) ғазаллар ўринсиз тушириб қолдирилган. Шунингдек, “Ғаройибу-с-сиғар”дан 3 қитъа (24-, 27-, 28-қитъалар) тушириб қолдирилган. Хронологияси (ёзилган вақти), байтлар сони ва вазни китоб сўнгида эмас, ғазал тепасида (1948 йилги нашрда шундай – З.Н.)

¹²²Хайитметов А. Хазойинул маони // Шарқ юлдузи. Тошкент: 1962. 1-сон. – Б.135.

¹²³Х.Сулаймон нашр сўзбошисида ундаги камчиликларнинг бўлишидаги айрим сабабларини кўрсатиб, уларни тўғирлашда китобхонлардан ва мутахассислардан ўз танқидлари ва мулохазалари билан ёрдам беришларини сўрайди. Қаранг: А.Навоий. Хазойинул-маоний. 4 томлик. Т.І. – Тошкент: Фан, 1959. – Б.ХХVII.

берилса, янада қулайлик бўлар эди, дейди олим¹²⁴. Шунингдек, хронологик жадвал номларини янада аниқроқ аталишини таклиф этади. Масалан, III жадвални “Навоий ўзбек тилида яратган шеърларнинг нисбий хронологик даврларга ажратилиши”, IV жадвални эса “Хазойинул маоний” девонининг нисбий хронологияси” каби. Бунда олимнинг ушбу тадқиқотидаги ҳар бир шеърнинг даврий чегарасини аниқлаш мураккаб иш эканини ва хулоса беришда аниқликка таянилиши лозимлигига ишора қилади. Бизнингча ҳам, 4 девондаги жами 3132 шеърнинг яратилиш даврини аниқлаш йирик ва машаққатли иш бўлиб, уларнинг ёзилиш даврини аниқлашда фақат тахминий хулосагина бериш мумкин.

А.Ҳайитметов ушбу нашрнинг илмий-танқидий текст эмас, аммо илмий воситалар билан таъминланган илмий нашр эканлигини таъкидлайди. Биз эса ушбу нашрга нисбатан йиғма матн истилоҳини қўллашни жоиз топдик.

Ҳамид Сулаймон қисқа 5 йил ичида Навоий қўлёзмаларини излаб топиш ва уларни ўрганишда Навоий лирик меросининг умумий ҳажмини, туркий ва форсий девонларининг шоир томонидан берилган тартибдаги нусхасини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди ва том маънода мақсадига эришди ҳам. Бироқ нашр номукаммал эди. Чунки олим Навоий асарлари тилшунослигининг фонетика, лексика, орфография, пунктуация меъёрлари, асар матни транслитерацияси, нашрга тайёрлаш ва чоп этиш билан боғлиқ муаммолар ечимига ўзбек матншунослиги назарияси тўлиқ шаклланмаган бир даврда ёлғиз ечим топиши мушкул иш эди.

Дарҳақиқат, илк тўлиқ нашр сараланган қўлёзмаларнинг матлаъ ва мақтаълари таркибий ўрганилиш орқали таркибий тузилиши, ҳажми ва композицияси текширилди. Ваҳоланки, қўлёзмаларнинг сўз, жумла, мисра, байтларда бир-биридан жиддий фарқ этишини олим яхши англади. Шу сабабдан, таянч манба асосида “Хазойину-л-маоний”ни нашрга тайёрлаб қўя қолди. Фақат тушиб қолган байт ва ғазалларни аниқлашда бошқа манбаларга

---

¹²⁴Ҳайитметов А. Хазойинул маони / Шарқ юлдузи. Тошкент: 1962. 1-сон. – Б.136.

мурожаат этди. Бироқ таянч нусха 5 аср давомида кўплаб таҳрир қилинган бўлиб, қайта-қайта ўзгартиришларга учраган эди, фақат 3 куллийёт таркибидаги таҳрирдан мустасно қадимий кўлёзмалар фотонусхаси ва микрофильми олим томонидан 60-йиллар охири – 70-йиллар бошида келтиришга муваффақ бўлди. Бироқ уларни мисрама-мисра илк нашр билан солиштириш узоқ вақт талаб этгани, қолаверса, Алишер Навоий музейининг қайта қурилиши билан боғлиқ ташкилий ишларнинг тепасида ҳам Ҳ.Сулаймон турганини эътибордан соқит қилмасак, бу иш нима сабабдан тўхтаб қолгани ойдинлашади. Шундай бўлса-да, олим илмий-танқидий матнни ҳам тайёрлаш ниятида бўлган. Ҳатто, “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб” девонларининг танқидий матнини тузишни бошлагани, бироқ вафоти туфайли бу иш якунланмай қолганини ҳам эътироф этиш лозим. Шу сабабли, А.Ҳайитметов (олимнинг ўзи ҳам) таъкидлаганидек, ушбу нашр академик нашр эмаслиги ҳақиқатдир. Бироқ ушбу нашр шу йўлдаги йирик тажрибалардан эди.

Н.Маллаев ҳам мазкур нашрдаги баъзи жузъий камчиликлар ва тузатишларга оид бир қатор мулоҳазалар билдиради. Жумладан:

1. “Бадоеъу-л-бидоя” девони Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққандан кейин 1469 йилда тузилган бўлиб, олим уни негадир 1479 йил деб эълон қилгани¹²⁵;

2. “И” ва “э”, “ў” ва “у”, “а” ва “о” ҳарфлари (турли ўринда қўлланган) бир сўзнинг ўзида турлича ёзилгани: *дарвеш-дарвиш, асру-усру-ўсру; хуриш-хуриш* каби¹²⁶;

3. Ал- артиклининг ёзилишидаги турфа хилликлар мавжудлиги: “*Ҳазойинулмаоний*”, “*Ҳазойин ал маоний*”, “*Ҳазойин-ул-маоний*”, “*Ҳазойинул маоний*” каби. Н.Маллаев Ҳ.Сулаймоннинг улардан биттасидан фойдаланишини таклиф этади. Бизнингча, “*Ҳазойину-л-маоний*” шаклида

¹²⁵ Бизнингча, бу техник хато бўлиши керак.

¹²⁶ Ҳ.Сулаймон ушбу ҳолатни кўлёзмада турлича ёзилганлиги билан изоҳлайди. Қаранг: А.Навоий. *Ҳазойинул-маоний. Ғаройибу-с-сиғар. Т.4. I том.* – Тошкент, 1959. –Б-XXVII.

қўллаш араб тили қонуниятлари нуқтаи назаридан мақбулдир, лекин ўзбекча талаффузга кўра, “Хазойинулмаоний” шаклида ёзиш ҳам асослидир.

4. Девонда тиниш белгилари ўз ўрнида ишлатилмагани;
5. Дебочадаги арабча матнлар таржималари берилмагани.

Бизнинг назаримизда, бунинг ўзига хос сабаблари бор. Олим А.Ҳайитметов бундай нуқсонларни бартараф этишда Навоий тили фонетикаси устида матншуносларгина эмас, тилшунослар ҳам тадқиқот ишларини амалга оширишлари лозим эканини таъкидлаб ўтади. 50-йилларгача ҳам жаҳон тилшунослигида Навоий асарлари тили фонетикаси ва лексикаси устида тадқиқотлар қилинган бўлиб,¹²⁷ олим баъзи ўринларда рус тилшунослигидаги ютуқларга мурожаат этади. Бироқ таъкидланганидек, жуда кўп ҳолларда нашрда фонетик хусусиятларнинг инобатга олинмагани натижасида, давр тили сақланмаган ўринларни кўплаб учратиш мумкин. Масалан, “т” билан тугаган сўзларга қўлёзма ва танқидий матнда -тур, нашрларда эса –дур шаклидаги қўшимча қўшилган: муҳаббатдур (180-ғ. 5-байт). Бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин.

А.Ҳайитметов шу девондаги яна бир қатор тафовутли жумла ва байтларни келтирар экан, транслитерация машаққатли меҳнат, тажриба ва илм талаб этишини алоҳида таъкидлайди. Бошқа бир ўринда эса Ҳ.Сулаймон томонидан ўрганилган “Илк девон”даги шеърларнинг болалик даврида яратилганлиги ҳақидаги фикрига биров қўшимча киритади, яъни Илк девоннинг 1464-65 йилларда қўчирилганига таяниб, бу пайтда Навоий 24-25 ёшда бўлганлиги, демак, бу девонда фақат болалик эмас, йигитлик даври (16 ёшдан кейин) шеърлари ҳам киритилганлигини эътироф этади.¹²⁸

А.Ҳайитметов Навоий лирикасидаги даврий чегараларни аниқлаш катта масала эканини таъкидлаб, бунда уч хусусиятни ҳисобга олишни таклиф

---

¹²⁷ А.К.Боровков. Алишер Навоӣ, как основоположник узбекского литературного языка //Сборник Алишер Навоӣ, М – Л, 1946 г.

¹²⁸ Ҳайитметов А. Болаликнинг шеърӣ ихтиролари/ Фан ва турмуш. 1991/2. – Б.6.

этади: 1. Девонларни қиёсий ўрганиш; 2. Тарихий маълумотларга таяниш; 3. Шеърларнинг мазмун моҳиятидан келиб чиқиш.

Адабиётшунос дастлаб “Наводиру-н-нихоя”, кейин “Фавойиду-л-кибар” девонларига киритилган “Қачон мактабда ул...” деб бошланувчи ғазалнинг мазмунига кўра болалик даврида яратилганлигини таъкидлайди. Ёки Илк девонга киритилган “Хаста кўнглум ўртанур...”, “Ул париваш хурнинг...” каби ғазалларни ҳам Навоийнинг болалик йилларида, яъни 14-15 ёшга қадар ёзилганини айтади.

А.Ҳайитметов таъкидлаганидек, ҳар бир шеърнинг даврий чегарасини аниқлаш алоҳида тадқиқот бўлиб, бунда олимнинг даврий чегараларни аниқлаши нисбийдир, бироқ олим томонидан тўпланган тажрибалар лирик асарларининг яратилган даврини аниқлашда муҳим маълумотларни олиш имконини беради. Қолаверса, Ҳ.Сулаймоннинг ўз олдига қўйган асосий мақсади Навоий куллийти структурасини тиклашдан иборат эканини унутмаслик лозим. Ҳ.Сулаймон томонидан илк тўлиқ нашрнинг тайёрланиши учун 5 йил жуда қисқа фурсат эканлигини ҳам ҳисобга олиш керак. Негаки, олимнинг асосий вақти Навоий девонлари қўлёзмаларини топиш ва тўплашга сарф бўлганини инобатга олиб айтиш мумкинки, шоир лирикасини кенг планда ўрганиш учун унинг имконияти ҳар томонлама етарли даражада бўлмаган. Қолаверса, олим илк нашр танқидий матн вазифасини бажаришини назарда тутмаган.

Қизиғи шундаки, “Ҳазойину-л-маоний” девонларининг кейинги йилларда Мустақилликкача бўлган давр нашрлари, яъни кирилл ёзувида чоп этирилган нашрларининг ҳам асосий қисми терма девон шаклида. Фақат 1959 – 60 йиллардаги Ҳ.Сулаймон нашри (нисбатан тўлиқ) ва 20 жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” бундан мустасно. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, шоир лирикаси нашр этилган давр ва ундаги мафкура, сиёсий қарашларни сингдирган ҳолда таҳлил ва талқин қилинган. Бунинг исботи ўлароқ, девонлардаги ҳамд ва натъ шеърлар нашрлардан тўлиқ олиб ташланган ёки байт ва мисралар ўзгаришларга учраган. Шоир асарларидаги

тасаввуфий-фалсафий қарашларни мавжуд бўлган сиёсий мафкурага бўйсундирган ҳолда талқин этиш собиқ империя даврида кенг тус олди. Буни шоир лирик мероси нашрлари ва талқинларида кўриш мумкин.¹²⁹

Ҳамид Сулаймон келтирган маълумотига кўра, шоирнинг йирик девони “Ҳазойину-л-маоний” шу вақтларгача атиги икки маротабагина босмадан чиққан бўлса, унда ҳам девондаги шеърларнинг тўртдан бир қисмигина нашр этилган.¹³⁰ Натижада, китобхонларга Навоий яратган ўзбек тилидаги 3132 шеърдан 736 тасигина маълум бўлиб қолган. 2396 таси эса, ҳатто, 60-йилларгача кўпчилик адабиётшуносларга ҳам маълум бўлмаган. Девон илк бор тўлиқ ҳолда, Порсо Шамсиев таҳрири остида (сўзбоши муаллифи Ҳамид Сулаймон) 1959-60 йилларда нашр этилди ва девоннинг биринчи марта тўлиқ наشري яратилди.

Шоир девонидаги шеърларни текстологик жиҳатидан ўрганиш ва тўлиқ наشريни тайёрлаш Ҳамид Сулаймоннинг “Ҳазойину-л-маоний”нинг илмий-танқидий матнини яратишга қаратилган тадқиқотлари билан боғлиқ. Олим “Ғаройибу-с-сиғар”да Навоий лирик асарларининг илмий-танқидий текстини тузиш учун манба вазифасини ўтаган қўлёзмаларнинг ҳам рўйхатини келтиради. Шу билан бирга, девондаги барча лирик асарларнинг вазни, луғати, жойлашиш ўрни ҳақида ҳам қимматли маълумотларни келтириб ўтади.

Олим томонидан тайёрланган нашрларда қуйидагилар кўзга яққол ташланади:

Фонетик хусусиятлари:

- тарихийлик принципини сақлашга ҳаракат қилинганлиги (вазн хусусиятига таъсир этган ўринларда мустасно ҳолларни кўриш мумкин): қаро (бошқа нашрларда қора), они (бошқа нашрларда ани);
- “о” лашиш: сори (бошқа нашрларда сари);
- “э”лашиш: кеби (кейинги нашрларда киби);

¹²⁹ Бу ҳақда кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.

¹³⁰ Алишер Навоий. Чор девон. (нашрга тайёрловчилар: Собир Абдулла ва Уйғун) – Тошкент, 1939; Навоий. Девон. (нашрга тайёрловчилар: Содик Мирзаев ва Ғ.К.Каримов) –Тошкент, 1948.

- жанрларнинг кенг ишлатилиши (бошқа нашрларда г ва ғ шакл кўп қўлланади);

- вазн талаби билан ундош ҳарфнинг ҳижога айланиши лозим ўринларда қисқа унли ёки чўзиқлик мақсадида –й орттирилиши (арабча форсча сўзларда кўпроқ кузатилади): *тийғ (тиғ)*;

Ҳ.Сулаймон Навоийнинг буюк ва бой лирик меросига бўлган ўзбеклар орасидаги оммавий қизиқишни бошлаб берган бўлса-да, академик нашр даражасида бўлмаган. Хусусан:

- илмий ва танқидий матн яратилмади. Кейинчалик, 2011 йилда фақат “Ғаройибу-с-сиғар”нинг жиддий нуқсонлардан холи бўлмаган танқидий матн нашрдан чиқди¹³¹;

- давр нуқтаи назаридан нотўғри талқин қилинган баъзи шеърлар (ғазаллар) тўлиғича киритилмаган. Кейинги нашри эса қисқартирилган нашр бўлиб, дастлабки нашрдан туширилган шеърлар бу нашрга ҳам киритилмаган;

- байтлар, мисралар, сўзларнинг тушиб қолиши ва сўз қўллаш билан боғлиқ хатоликларга йўл қўйилган. Аксарият нашрий нуқсонлар иккинчи нашрида тузатилган. Бироқ бу нашр тўлиқ ҳажми қамраб олмайди;

- транслитерацион, орфографик ва пунктуацион хатоликларга йўл қўйилган ва ҳоказо.

Олимлар Е.Э.Бертельс, А.Ҳайитметов, Н.Маллаевлар таъкидлаганидек, ушбу нашр кўплаб ютуқларни ўзида жамлаганига қарамай, академик нашр даражасида эмас эди.

Ушбу нашрнинг мукамал даражада эмаслигининг ўзига яраша сабаблари ҳам мавжуд, албатта. Адабиётшунослигимизда катта ҳодиса сифатида эътироф қилинган ушбу нашр матнини яратишда танқидий матн яратилмаганлиги сабабли табдил ва нашр этиш билан боғлиқ қатор муаммоларга дуч келинди. Қўлёзмаларни ўқишда мукамал техникаларга эга бўлинмагани сабабли табдил жараёнида юзага келган айрим муаммолар ҳал

---

¹³¹ Ушбу танқидий матннинг яратилиши ҳақида аввалроқ тўхталган эдик. Қаранг: А.Навоий. Ғаройибу-с-сиғар (Илмий танқидий матн).–Тошкент, Мумтоз сўз, 2011.

этилмай қолди. Қолаверса, Навоий яшаган давр тилшунослиги ўтган асрда етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги сабабидан нашрда хатоликларга йўл қўйилди ва баъзи ўринларда тарихийлик принципига амал қилинмади. Таянч нусха сифатида белгиланган қўлёзмани ҳам мукаммал ва яхши сақланган деб бўлмайди.

Гарчи нашрда нуқсонларга йўл қўйилган бўлса-да, Ҳ.Сулаймон ўзбек матншунослиги ва манбашунослигида мислсиз даражадаги қимматли қўлёзма фотонусхаларини юртимизга олиб келди ва тавсифлади, шоирнинг 2000 дан ортиқ қўлёзма нусхаларини ўрганиб, уларни турли хусусиятига кўра таснифлади, нусхаларини аниқлади, қимматлилиқ даражасини ажратиб берди, мавжуд тавсифлардаги янглиш қарашларни ўрганиб, илмий тарзда исботлаб берди.

Мухтасар айтганда, “Ҳазойину-л-маоний” девонлари танқидий матни ва илмий нашрини яратишда муҳим тажриба тўпланди. Шунингдек, Навоий девонлари қўлёзма манбаларини назарий аспектда тадқиқ этиш натижасида шоир девонларини илмий ўрганиб, ҳар бир девоннинг сақланиш ҳолатини, тузилиши, умумий ҳажми, жанрлар жойлашуви, яратилиш чегаралари нисбий хронологияси аниқланди. Юқорида таъкидланган девонлар нашрини мукаммаллаштириш билан боғлиқ камчиликлар эса бугунги ўзбек матншунослиги олдидаги ўз ечимини кутаётган муҳим масалалардан бўлиб, кўплаб тадқиқотларни юзага келтириши шубҳасиз.

2.3. “Хазойину-л-маоний” тўлиқ нашрларининг такомил тадрижи.

Ҳамид Сулаймон томонидан тайёрланган “Хазойину-л-маоний”нинг дастлабки тўлиқ нашри унинг илмий-танқидий матни ва илмий нашри яратилмаганлиги сабабли кейинги йилларда чоп этилган нашрлар учун таянч манба вазифасини бажариб келди. Бироқ кейинги тўлиқ нашрлар олим яратган нашр асосида яратилган бўлса-да, бир қадар такомиллашиб борди. Ушбу такомил тадрижини аниқлаш мақсадида олим томонидан тайёрланган 4 томлик “Хазойину-л-маоний” (1959-1960 йй), 15 томлик Навоий “Асарлар”и (1,2,3,4-томлар), 1990 йилларда чиқарилган Навоийнинг 20 томлик “Мукаммал асарлар тўплами” (3,4,5,6 томлар) ва Мустақиллик йилларида чоп этилган 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами”ни (1,2,3,4 жилдлар) қиёсий ўргандик.¹³²

“Хазойину-л-маоний” нашрлари такомилни аниқлашда фақатгина Навоий девонларининг композицияси сақлаб қолинган нашрларнигина текстологик тадқиқ этишимиз учун муҳим манба деб билдик ва нашрлараро текстологик текширувни ана шу тўлиқ нашрлар ўртасида олиб бордик. Биз нашрлараро тафовутларни 2-жадвалда кенгроқ кўрсатдик. (2-илова)

Нашрлардаги матний тафовутларнинг ўрни ҳамда тафовутланаётган бирликнинг мазмун ва шаклга этаётган таъсирини ҳисобга олган ҳолда шартли равишда қуйидагича таснифладик:¹³³

А. Девондаги шеърларнинг тўлиқ тушиб қолиши;

Б. Байтларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиши;

С. Мисраларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиши;

¹³² Биз солиштириш жараёнида 4 нашрдан фойдаландик ва уларни тақрорийликнинг олдини олиш учун шартли ҳарфлар билан белгилаб олдик: 1. А.Навоий. Хазойин ул маоний. 4 жилдлик (Нашрга тайёрловчи Ҳ.С.) – Тошкент, Фан, 1959-1960. Биз уларни А нашрлар деб олдик; 2. А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик, 3,4,5,6-томлар. – Т.:Фан, 1990. Биз уларни Б нашрлар деб олдик; 3. А.Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдик, I, II, III, IV жилдлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. Биз уларни В нашрлар деб олдик. 4. А.Навоий. Асарлар. 15 томлик. I, II, III, IV томлар. Тошкент, 1963 – 1967. Биз уни Г нашр деб белгилладик. Қисқартма шакллари: “ҒС”, “НШ”, “БВ”, “ФК”.

¹³³ Биз нашрларидаги фарқларни нашрлар ўртасидаги тафовутлардан келиб чиқиб таснифладик. Ўзбек матншунослигида кўлёзмалараро фарқларни аниқлаш тажрибаларида турлича таснифлар мавжуд. Чунончи, матншунос олима М.Ҳамидова “Садди Искандарий” достони кўлёзмаларидаги фарқларни 5 гуруҳга бўлиб таснифайди. Қаранг. М.Ҳамидова. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Док.дисс. – Тошкент, 1994. – Б.132-142.

Д. Сўз имлоси ва сўз қўллаш билан боғлиқ тафовутлар.

1. Девондаги шеърларнинг тўлиғича тушиб қолиши. Тадқиқ этилаётган нашрларнинг эътиборли жиҳати шундаки, улар бир-биридан ҳажм хусусиятига кўра фарқланади. Масалан:

Ваҳки чиқди отланиб бир маст лояқил йигит,

Сарвдек елдин от узра ҳар тараф мойил йигит.

байти билан бошланувчи “БВ”даги 9 байтли 80-ғазал,

Ваҳ қаён борди бузуқ кўнглумни зор этган йигит,

Жавр тиги бирла кўксумни фиғор этган йигит.

байти билан бошланувчи “БВ”даги 9 байтли 81-ғазал ҳамда:

Қориган вақтда бир тифлга шайдо бўлдум,

Ким, ғамидин қорию тифл аро расво бўлдум.

байти билан бошланувчи шу девон нашрларидаги 7 байтли 427-ғазал мазмуний жиҳатдан нотўғри талқин қилинганлиги сабабли А нашрдан тушириб қолдирилган. Кейинги нашрларда бу жиддий хатоликлар бартараф этилган. Шунингдек, 496, 509-ғазаллар ҳам А нашрдан тушириб қолдирилган. Ушбу ғазалларнинг ҳеч қайси Б нашрда ҳам учрамайди.

Шунингдек, А нашр 1-2-девонларнинг ҳар иккаласидан 80-81-ғазаллар, жами 4 ғазал, 1-девондан 24,27,28-қитъалар, 3-девондан 6 ғазал, 4-девондан 3 ғазал, жами 13 ғазал атайин (сиёсий тазйиқ туфайли – З.Н) тушириб қолдирилган, “Бадоеъу-л-васат”да 509- ва “Фавойиду-л-кибар”даги 443-муламмаъ (ўзбекча – арабча) ғазаллар ўринсиз тушириб қолдирилган. Б нашрда эса чорак қисм лирика нашр этилмаган. Масалан, “НШ”да 293 та ғазал, 1 та мухаммас, 30 та қитъа тушириб қолдирилган. “Боғ аро гўё...” деб бошланувчи 644-ғазал охирги ғазал бўлиб келган. Кам ҳажмдаги муаммо, мустазод, таркиббанд, мусаддас, таржибанд жанридаги шеърлар эса тўлиқ келтирилган. “БВ”да эса 286 та ғазал, 1 та мухаммас, 1 та мусаддас, 40 та қитъа тушириб қолдирилган. Мустазод, таржибанд, қасида, чистон ва туюқ жанридаги шеърлар тўлиқ келтирилган. Ушбу нашрнинг қолган китоблари ҳақида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин.

В ва Г нашрларда эса юқоридаги нашрлардан муайян сабаблар туфайли тушириб қолдирилган шеърлар тикланган.

2. Байтларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиниши. Баъзан маълум бир байтнинг турли нусхаларда турли ўринда келиши ҳоллари ҳам кузатилади.

А ва Б нашрлардаги “БВ”нинг 173-ғазал ушбу 2-байти:

*Бир ҳумоюн қуш кеча садқанг бўлур, эй муғбача,
Қоф анқосимудур ё дайр хуффошимудур?*

В ва Г нашрларда 4-байт бўлиб келган. Шу девондаги 323-ғазалнинг

*Айш вақтини бил ганиматким, эрур дам ушбу дам,
Чарх эрмас фавт бўлган вақтни ёндургудек.*

байти А ва Б нашрларда 4-байт, Б ва В нашрларда эса 6-байт бўлиб келган. Шу ғазалнинг:

*Синса кўнглум, не ажабким сангборони фироқ,
Бўлди ҳамлиқ жисм уйин ҳар соридин сіндургудек.*

байти А ва Б нашрларда 5-байт, В ва Г нашрларда эса 4-байт бўлиб келган.

*Ҳажри зулмига чидармен, ўлғали йўқ, англасам,
Ким эрур қатлимга ул жону жаҳон қайгургудек.*

байти эса А нашрда 6-байт, кейинги нашрларда 5-байт бўлиб келган.

Нусхалараро солиштиришганимизда кўзга ташланган яна бир фарқ бирор байтнинг нусхалардан бирида учрамаслигидир. Масалан, “БВ”даги 44-ғазалнинг ушбу:

*“Кўзум оллидадур лаълинг хаёли,
Эмас кирпичларим остида хуноб.*

5-байти А нашрда учрамайди. Б, В, Г нашрларда тикланган. “БВ”даги 83-ғазалнинг ушбу 3-байти:

*Бода паймо зоҳид ўлса душман, эрмастур ғамим,
Менки бўлдум бир ҳарифи бода паймо бирла дўст.*

В нашрдан тушириб қолдирилган. Бу байтни негадир Г нашрда ҳам учратмаймиз. 460-ғазал мақтаси яъни ушбу байт:

*Эй Навоий, назм мулки чун сенингдур айлагил,
Шоҳ Ғозий васфи ичра тилни қойил ҳар замон.*

А ва Б нашрлардан тушиб қолган. Ҳ.Сулаймон фойдаланган Санкт-Петербург таянч нусхасида ушбу байтнинг келтирилмаганлиги сабабли дастлабки нашрларда бу мақтаъ учрамайди. Кейинги нашрларда таҳрир жараёнида номаълум қўлёзмага асосланиб қўшиб қўйилган.

3. Мисраларнинг ўрин алмашиниши ва тушиб қолиши. Баъзи ҳолларда мисранинг ўзаро ўрин алмашиниб қўлланганини ёки бутунлай тушиб қолганини кузатиш мумкин. М-н, “БВ”даги 116-ғазал 2-байти:

- а) жаҳон раъносига берма кўнгулким,*
- б) анга олдурмамиш кўнглин хирадманд.*

А нашрда [б,а], В ва Г нашрларда эса [а,б] тарзида қўлланган. Б нашрда ғазал туширилган. Бунда ғазалнинг шаклий томони (қофия) бузилишини кўриш мумкин. “БВ”даги 278-ғазалнинг учинчи ва бешинчи байтларидаги иккинчи мисралар (*Дардманд этгайму, оё дилситонимни мараз*) А нашрда деярли бир хил: учинчи байтдаги “оз” сўзи бешинчи байтда “оё” билан алмашган, холос.

Ушбу байтлар В ва Г нашрларда қуйидагича келтирилган:

Ғар маразнинг лозими дард ўлди, билмон, эй кўнгул,
Дардманд этгайму, оё дилситонимни мараз.
Дардлиғ кўнглум ҳалокин истарамким қўйида,
Йиқмиш ул овориш бехонумонимни мараз.

А нашрда “БВ”даги 434-ғазалнинг 6-7-байтлар (12- ва 14-мисралар)да ҳам бундай тафовутлар мавжуд:

Сен вафо ҳусн аҳлидин қилма таваккуъ, эй рафиқ,
Ким бу ишда дайр пирининг ризосин кўрмадим.
Эй Навоий, тавба андин қилмадим шайх оллида,
Ким бу ишда дайр пирининг ризосин кўрмадим.

Б, В, Г нашрларда нашрий эҳтиётсизлик сабабидан юзага келган такрор бартараф этилган ва мисраларнинг дастлабкиси қуйидагича тузатилган:

Ким, мен ушбу хайлнинг ҳусни вафосин кўрмадим.

4. Сўз имлоси ва сўз қўллаш билан боғлиқ тафовутлар. Сўз қўллаш ва уларнинг ёзилиши билан боғлиқ фарқлар ҳам учраб турадики, улар баъзида шаклга, баъзан мазмунга таъсир этади. Бундай фарқларни шу жиҳатдан 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1) *Фақат шаклга таъсир этувчи фарқлар.* Масалан, “БВ”даги 43-ғазалнинг 5-байтини кузатайлик:

Кишики ... ишқ ичра ўздин олди ҳисоб,

Бу муддаога агар олмагай эмас маҳсуб.

Нукталар ўрнига А ва Б нашрларда *даъвий*, В ва Г нашрда *даъвои* тарзида келтирилган.

Баъзан сўз ёки қўшимчанинг тарихий эмас, балки бугунги шаклини қўллаш ҳоллари ҳам кузатилади. М-н, “БВ”даги 61-ғазалнинг 4-байтини қиёслаймиз:

А, Б: Сурса майдон ичра ҳар чобук, югурмоқдур ишим,

Кенича, ул чобуки зарринкамар бўлғайму деб.

В: Сурса майдон ичра ҳар чобук, югурмоқдур ишим,

Кейинича, ул чобуки зарринкамар бўлғайму деб.

Г: Сурса майдон ичра ҳар чобук, югурмоқдур ишим,

Кейнича, ул чобуки зарринкамар бўлғайму деб.

Тафовутланган сўзнинг В нашрдаги шакли аруз ўлчови меъёрларига мос эмас. Агар бу вариант қўлланса, *фоилотун* рукни *мафоилунга* айланади. Бундай тил тараққиёти билан боғлиқ нусхаларда кўп учрайдиган тафовутларнинг баъзиларини келтириб ўтамиз:

<u>А ва Б нашр</u>	<u>В нашр</u>	<u>Г нашр</u>
<u>сори</u>	<u>сари</u>	<u>сори/сари</u>
<u>яро</u>	<u>яра</u>	<u>ёра /яро</u>
<u>давийи</u>	<u>давои</u>	<u>даъвои</u>
<u>пари</u>	<u>парий</u>	<u>парий</u>
<u>балору</u>	<u>балову</u>	<u>балову</u>

<u>каро</u>	<u>кора</u>	<u>каро</u>
<u>сарриштау</u>	<u>сарриштаи</u>	<u>сарриштаи</u>

Юқоридаги мисоллар “БВ”даги 111, 115, 129, 131, 132, 142-ғазаллардан келтирилган бўлса-да, сўзларнинг тарихий тараққиёти билан боғлиқ нашрлараро тафовутларнинг миқдоран энг кўп қўлланадиганлари сирасига киради ва кўрсатилган нашрларнинг ўзига хос хусусиятларидандир. Шу сабабдан, биз юқорида келтирган тафовутланаётган сўзлар нашрларда умумий хусусият касб этади. Уларда қуйидагича товуш алмашилишлари бўлган: о-а; а-о; у-ву; у-и; э-и; ғ-йғ;

Фақат шаклга таъсир этувчи фарқлар ичида имло билан боғлиқ фарқлар ҳам борки, бундай тафовутлар¹³⁴ “БВ”даги 55-ғазалнинг 4-байти (биноғўш/ баногўш/ баногўши), 64-ғазал 7-байти (этмай/ этманг/ этманг), 69-ғазал 11-байти (авқотин/ авқотим/ авқотим), 112-ғазал 6-байти (даъви(й)/ даъво/ даъво), 119-ғазалнинг 4-байти (нашоту/ нишоту/ нишоту)да ҳам учрайди. Бу тафовутлар мазмундан кўра кўпроқ шаклга яъни вазнга таъсир этганини кўрамиз. Ёки тарихийлик принципининг бузилишига сабаб бўлади.

2) *Фақат мазмунга таъсир этувчи фарқлар.* Бундай тафовутлар ичида сўзларни ёки қўшимчани қўшиб ёки ажратиб ёзиш алоҳида аҳамиятлидир. Бундай тафовутлар сўзларнинг ноўрин қўшиб ёки ажратиб ёзилиши натижасида келиб чиқади ва улар мазмуннинг бузилишига сабаб бўлиши мумкин. “БВ”даги 28-ғазалнинг 6-байти А нусхада қуйидагича келтирилган:

Бу гулшан ичра беҳбуд истаган доим беҳи янглиғ,

Ки еб пашмина тоатқа қадин ҳам асрамоқ авло.

Б,В, Г нашрларда эса жиддий хатолик бартараф этилган:

Бу гулшан ичра беҳбуд истаган доим беҳи янглиғ

Кийиб пашмина тоатқа қадин ҳам асрамоқ авло.

Ёки шу девондаги 232-ғазалнинг 3-байти Ҳ.Сулаймон нашрларида қуйидагича келтирилган:

¹³⁴ Изоҳ. Б нашр тўлиқ бўлмаганлиги сабабли қавс ичида А,В,Г нашрлардаги фарқларни кўрсатдик.

Ул қуёш чикмай солур чарх узра юз тархи жафо,

Вах, бор эрмиш хусн шоҳини бало олий асос.

В ва Г нашрларда эса:

Ул қуёш чикмай солур чарх узра юз тархи жафо,

Вах, бор эрмиш хусн шоҳи, не бало олий асос.

Бундай тафовутланган сўзларни жуда кўп учратиш мумкин.

Ёки сўз қўллаш билан боғлиқ хатоликларга эътибор берайлик:

Йўқ... дунёда вафо, эй сарсари дашти фано,

Гарди нисён совуруб дунёву мофиҳога соч.

Ушбу “БВ”даги 97-ғазалнинг 8-байтидаги нукталар ўрнига А нашрда *чу*, В нашрда *-у*, Г нашрда эса *бу* қўлланган. Агар тафовутнинг В варианты қўйилса, мазмун бутунлай тескари чиқади. Ёки шу девондаги 151-ғазалнинг 2-байтига эътибор берайлик:

А ва Б: Ишқ дарси ичра сўрсам нукта савдо аҳлидин,

Турраси тобиға чун *битсам* саволим чирмашур.

В: Ишқ дарси ичра сўрсам нукта савдо аҳлидин,

Турраси тобиға чун *есам* саволим чирмашур.

Г: Ишқ дарси ичра сўрсам нукта савдо аҳлидин,

Турраси тобиға чун *етсам*, саволим чирмашур.

Шу ғазалнинг 5-байтида эса А ва Б нашрда *ишқи бежоним*, В нашрда *ишқи печоним*, Г нашрда *ишқпечоним* сўзлари келтирилган:

Зулфию қаддини кўр, эй боғбон, кўп демаким,

... била раъно ниҳолим чирмашур.

12-ғазалнинг 4-байти А ва Б нашрда қуйидагича келтирилган:

Ёрким, мундоқ ниҳондур кўздину мен телбамен,

Ким дегайким, *пашиша* бўлғон насли *оламдур* манго.

Худди шу байт В ва Г нашрларда бундай келтирилган:

Ёрким, мундоқ ниҳондур кўздину мен телбамен,

Ким, дегайким, *фитна* бўлган насли *одамдур* манга.

Ёки “БВ”даги 187-ғазалнинг 3-байти А нашрда:

Туну кун оқу қаросин найлайин менким, манга

Орзу бир *лаҳза* сабзу орази гулфомдур.

тарзида келтирилган бўлса, В нашрда эса:

Туну кун оқу қаросин найлайин менким, манга

Орзу бир *ҳамма* сабзу орази гулфомдур.

деб ўзгартирилган. Г нашрда бутунлай бошқача:

Туну кун оқу қаросин найлайин менким, манга

Орзу бир *хатти* сабзу орази гулфомдур

200-ғазалнинг 1- байти А ва В нашрларда:

Истаганлар бизни саҳрои балода истангиз,

Водийи ҳижрон ила *дашти фанода* истангиз.

Тарзида берилган. Ушбу байтнинг кейинги В ҳамда Г нашрда берилишига эътибор берайлик:

Истаганлар бизни саҳрои балода истангиз,

Водийи ҳижрон ила *дашти анода* истангиз.

Ҳ.Сулаймон нашрларида таянч манбага мувофиқ тафовутланаётган бирлик “дашти ано” тарзида берилган. Кейинги нашрларда Г нашрда ўзгартирилган. Бу В нашрда бошқа кўлёзмага таяниганини кўрсатади.

Ёки:

“БВ”даги 216-ғазалнинг 8-байти А нашрда:

Менда ҳижрон дардию йўқ *васл*, бори дўстлар,

Чорае гар қилсангиз, жуз жому саҳбо қилмангиз.

В ва Г нашрларда эса бундай:

Менда ҳижрон дардию йўқ *сабр*, бори дўстлар,

Чорае гар қилсангиз, жуз жому саҳбо қилмангиз.

“БВ”даги 227-ғазалнинг 7-байти В ва Г нашрларда қуйидагича келтирилган:

Гар Навоий ёрнинг васлин таманно қилса бор,

Уйлаким, бўлғай гадо кўнглида шоҳ ўлмоқ ҳавас.

Ушбу байтдаги *шоҳ* сўзи А нашрда *шод* тарзида берилган.

“БВ”даги сўз қўллаш билан боғлиқ тафовутларнинг байт ёки бутун бир ғазал мазмунига жиддий таъсир қилганини кўплаб кўриш мумкин.

3) Шакл ва мазмунга бирдек таъсир қилувчи фарқлар. Матнда кўшимча ёки сўзнинг тушиб қолиши, орттирилиши ёки ўзаро ўрин алмашилиши ҳолларини ҳам кўриш мумкин. Масалан, “БВ”даги 174-ғазалнинг 6-байти А ва Б нашрда:

Озими дашти фано бўлдум, келур Мажнун доғи,

Гар кадам урмон ондинурки, ҳампойим келур.

В ва Г нашрларда:

Озими дашти ано бўлдум, келур Мажнун доғи,

Гар кадам тез урмон ондинурки, ҳампойим келур.

тарзида келтирилган. Кейинги нашрларда “тез” сўзини қўллаш билан вазн бузилиши ҳолати бартараф этилган, шу байтнинг ўзида яна бир тафовут кўзга ташланади. В ва Г нашрларда юқорида таъкидлангани каби “дашти фано” бирикмаси “дашти ано”га алмаштирилади. Ёки шу девондаги 389-ғазалнинг 3-байтида ҳам шундай тафовутни кўриш мумкин:

А: Ўқунг кўринмас эса пора-пора кўнглум аро,
Не тонгки, куярга кабоб эрур ҳойил.

В: Ўқунг кўринмас эса пора-пора кўнглум аро,
Не тонгки, сих куярга кабоб эрур ҳойил.

Г: Ўқунг кўринмас эса пора-пора кўнглум аро,
Не тонгки, сих кўрарга кабоб эрур ҳойил.

Б нашрда ушбу ғазал келтирилмаган. Мазмун ва шаклга бирдек таъсир этувчи фарқлардан яна бири сўзларнинг ўрин алмашилишидир. “БВ”даги 288-ғазалнинг 8-мисраси А нашрда қуйидагича келтирилган: *“Бежурм тифлинг ўлгани кони дурур жаза”*. Шу мисра В ва Г нашрларда эса *“Бе журм тифлинг ўлганига недурур жазаъ”* тарзида келган. “БВ”даги 414-ғазал мақтаъсидаги 2-мисра А нашрда *“Азимат этки, эрур анда хушироқ – ўқ эканим”* тарзида берилган. Бироқ В нашрда *“Азимат этки, эрур хушироқ анда-ўқ эканим”* деб

берилган. Г нашрда ҳам шундай (вазни: мафоилун/ файлотун/ мафоилун/ файлун).

Ёки “БВ”даги 457-ғазалнинг 1-байти А нашрда:

Манга ҳар нечаким йўқ захра урмоқ дам висолингдин,

Ва лекин жом олурмен улча мумкиндур хаёлингдин.

шаклида келган. В ва Г нашрларда эса байтдаги “урмоқ дам“ ифодаси “дам урмоқ“ тарзида келган.

“БВ”даги 243-ғазалнинг 6-байтида ҳам сўз қўллаш, ҳам сўзларнинг ўрин алмашилиши билан боғлиқ тафовутлар учрайди. Байт нашрларда қуйидагича келтирилган:

А: *Фурқатингдин* ўлмаган бўлсам эмас мендин гунаҳ,

Чарх они комим кўруб саъйида ихмол айламиш.

В: *Фироқингдин* ўлмаган бўлсам эмас мендин гунаҳ,

Чарх ани комим кўруб саъйида ихмол айламиш.

Г: *Ўлмаган бўлсам фироқингдин* эмас мендин гунаҳ,

Чарх ани комим кўруб саъйида ихмол айламиш.

Б нашрда ғазал бу берилмаган. Вазннинг ва мазмуннинг бузилиши қўшимча ёки изофаларни қўллаш билан боғлиқ тафовутлар ҳам сабаб бўлганини “БВ”даги 104-ғазалнинг 5-байти (субҳи узору/ субҳ узор-у/ субҳи узору; субҳу шом/ субҳ шом/ субҳу шом), 114-ғазалнинг 3-байти (кавндин/ кавн/ кавндин), 162-ғазал 6-байти (кош/ коши/ кош), 162-ғазал 8-байти (масту/ мастур/ масту) да ҳам кўриш мумкин.

“БВ”даги 173-ғазалнинг 5-байти А нашрда қуйидагича келтирилган:

Боғбонким, сарв узра айламиш пайванд гул,

Сарв бўйлук *гулрухмудур*, йўкса бўйдошимудур.

Худди шу байт В ва Г нашрларда:

Боғбонким, сарв узра айламиш пайванд гул,

Сарв бўйлук *гулрухмудур*, йўкса бўйдошимудур.

тарзида келган. Мазмунан қараганда, А вариант мос келади. Вазн талаби эса кейинги нашрий вариантни тақозо этади. Сўзларнинг ўрин алмашилиши кўп ҳолларда, вазн талаби билан бўлса-да, мазмунга ҳам жиддий таъсир этади.

Атоқли матншуносларимиздан бири В.Раҳмонов “Матнчи масъулияти” мақоласида нашрлардаги хатоликлар ҳақида тўхталар экан, Алишер Навоийнинг бир байтида “ойтти” сўзи эски ёзувдан “ояти” тарзида, бошқа байтида “иси” сўзи “Исо” кўринишида нотўғри ўгирилиб нашр этилганидан куюнади.¹³⁵

А нашр қўлёзмалар асосида амалга оширилган бўлиб, дастлабки тўлиқ (нисбатан) нашр ҳисобланади. Шу сабабли унда бир қатор нашрий хатолар мавжуд. Б нашр эса қайта тузатишларга эга бўлиб, анча мукаммал. Бироқ куллийтнинг ҳар биридан 300 га яқин шеър ҳажмий қисқартирилиш туфайли тушириб қолдирилган. В нашр эса тўлиқ ҳажмни сақлаган бўлишига қарамасдан, кўплаб ўзгаришлар қилинган. Мафкуравий ёндашувлар ва бошқа бир қатор сабабларга кўра ушбу нашр дастлабки нашрдан фонетик ва лексик хусусиятларига кўра анча фарқланади. В нашр эса мустақиллик йилларида амалга оширилган бўлиб, девоннинг тўлиқ композицион қурилишини акс эттиради, бироқ солиштиришлар натижасида, аксарият ўринлар В нашр билан бир хил. Ўзгаришлар эса мазмунан тўғриланган. Жуда кам ўринлардаги тафовутлар қўлёзма ёки илк нашр билан бир хил. Бунда нашрдан нашрга қайта тайёрлаш тамойилини кузатиш мумкин. Нашрларни таққослаш шуни кўрсатдики, ярим аср давомида амалга оширилган нашрлар ривожига ҳажман мукаммаллашиш билан бирга, асл матндан узоқлашув ҳодисаси юз берган. Давр тилининг фонетик, график, лексик ва морфемик-морфологик ўзгаришларга учраши кузатилди. Қайд этилган юқоридаги сабаблар қўлёзма нусхаларга қайта мурожаат этиш эҳтиёжини келтириб чиқаради (бу масалага кейинроқ қайтамыз).

---

¹³⁵ Раҳмонов В. Матнчининг масъулияти // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2003. № 2-3. – Б. 13 -14.

Девонлар иккинчи марта тўлиқ ҳолда 1990 йил чоп этилган бўлиб, Навоийнинг 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”нинг 3, 4, 5, 6-жилдларига киритилган. Бу нашрда аввалги нашрдаги кўплаб жиддий хатоликлар, жумладан, грамматик, стилистик, орфографик хатоликлар тўғриланган бўлса-да, баъзи ҳолларда аввалги нашрда тўғри бўлган ўринларда хатоликларга йўл қўйилган.

Сўнгги (Г) нашр аввалгиларига қараганда анча мукаммал бўлишига қарамай, жиддий нуқсонлардан бутунлай ҳоли деб ҳам бўлмайди. Бизнингча, нашрлардаги тафовутларнинг келиб чиқишига қуйидагилар сабаб бўлган:

Биринчидан, дастлабки илмий нашр бугунгача мукаммаллаштирилмаганлиги;

Иккинчидан, кейинги нашрлар учун асос бўлаётган Б нашр собиқ иттифок даврида дифференцияга учраганлиги;

Учинчидан, асл матндан узоқлашув;

Тўртинчидан, нашрий эҳтиётсизлик;

Бешинчидан, қадимий битикларимиз, хусусан, Навоий асарлари табдили ва нашрлари учун муайян қонуниятлар ишлаб чиқиш ва шу асосда, ўзбек матншунослигида аниқ қонуниятлар яратиш муаммоси ҳал этилмаганлиги.

Умуман, Навоийнинг “Тўла асарлар тўплами” етук олимларимизнинг машаққатли меҳнати маҳсули ўлароқ, аввалги нашрлардаги жуда кўплаб жиддий хатоликларга барҳам берди. Бироқ улар тўлиқ бартараф этилмаган. Натижада, шоир лирик мероси табдилини қайта кўриш эҳтиёжи пайдо бўлди. “Хазойину-л-маоний“ нашрларида ҳали-ҳануз транслитерацион муаммоларнинг тўлиқ бартараф этилмагани ушбу хулосани беришимизга асос бўлади. Бу эса шоир лирик меросининг катта қисмини ўз ичига олган ушбу нашрларни қўлёзмаларга қиёслаш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Боб бўйича хулосалар

1. Алишер Навоий девонлари дастлабки босма нашрлари юртимизда XX аср биринчи ярмидан бошлаб амалга оширилди. Бу давр нашрлари эски лотин ёзувида бўлиб, бундай нашрларнинг характерли хусусияти шундан

иборатки, улар сайланма нашрлар бўлиб, асосан, бир ёки икки, кўпи билан учта қўлёзмадан саралаб олинган. Улар текстологик тадқиқ мақсадида махсус тадқиқ қилинмаган, шунчаки китобхонлар эҳтиёжини қондириш мақсадидагина жорий ёзувга табдил қилинган, холос.

2. Ҳамид Сулаймон томонидан яратилган дастлабки тўлиқ нашр шоир девонларининг илк маротаба текстологик ўрганилиши натижаси ўларок яратилди. Ушбу нашрда шоир девонлари композицияси тикланди, жанрлар ҳажми ва жойлашиш ўрни аниқланди.

3. Матншунос томонидан нашр этилган 15 жилдлик Навоий “Асарлар”и гарчи тўлиқ нашр бўлмасада, унда аввалги нашрда мавжуд кўплаб камчиликлар бартараф этилди.

4. Олим вафотидан кейин дастлабки тўлиқ нашрни мукаммаллаштиришга уринишлар бўлди. Жумладан, 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами“, Мустақиллик йилларида эса 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами“ таркибида “Ҳазойину-л-маоний“ девонлари нашр этилди.

5. Навоий девонлари тўлиқ нашрлари ўзаро қиёсланиб, тафовутлар қуйидагича таснифланди:

- А. Девондаги шеърларнинг тўлиқ тушиб қолиши.*
- Б. Байтларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиши.*
- В. Мисраларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиши.*
- Г. Сўз имлоси ва сўз қўллаш билан боғлиқ тафовутлар.*

6. Нашрлардаги тафовутлар натижасида Мустақиллик йилларида яратилган нашрлар Ҳамид Сулаймон нашрларидан анча фарқ қилиши, уларнинг тадрижий такомиллашиб боргани аниқланди. Уларда Ҳамид Сулаймон нашрларида йўл қўйилган кўплаб жузъий ва техник хатолар баратараф этилганлиги аниқланди.

III бoб. НАВОИЙ ЛИРИКАСИ МАТНШУНОСЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР ТАДҚИҚИ

3.1. Ҳамид Сулаймон тажрибаларининг илмий-назарий асослари.

Алишер Навоий девонлари қўлёзмалари беш асрлик тадрижга эга бўлиб, улар котиблар томонидан турли асрларда китобат қилинган. Девонлар шоир асарлари жамланган куллийёт таркибий қисми сифатида, композицияси у ёки бу даражада сақлаб қолинган алоҳида девон шаклида кўчирилган. Улар орасида тўрт девондаги шеърлар компилятив тарзда бирлаштирилган, терма девон, муайян жанрлардан таркиб топган девон кўринишида кўчирилган қўлёзмалар ҳам учрайди¹³⁶.

Ҳамид Сулаймон Навоий асарлари қўлёзмаларини тадқиқ этишда шоир яратган барча асарларнинг умумий сони, муаллиф қўйган номи, ҳар бир асарнинг ижод этилган тарихи ва ҳажмини аниқлашни ўз олдига асосий мақсад этиб белгилайди. Навоий девонлари ва уларнинг композицион қурилишини аниқлаш мақсадида шоир лирикасининг кўплаб қўлёзмаларини ўрганиб чиқади. индивидуал хусусиятларини аниқлайди, айрим қўлёзмалар таркибидаги ҳар бир жанрга мансуб шеърни мисрама мисра солиштириб чиқади ва қиёсий метод асосида ўзаро муқояса қилиб, қўлёзмаларнинг таркиби, жанрлар миқдори ва кетма-кетлиги каби хусусиятларини кўрсатувчи жадваллар шакллантиради. “Ҳазойину-л-маоний” девонлари композициясини тиклайди. Олим, дастлаб, Навоий лирикаси қўлёзмаларини 5 гуруҳга (Ҳ.Сулаймон уларни редакция деб юритади) ажратиб, энг муҳим манбаларини қуйидагича белгилаб олади: ¹³⁷

1-редакция	2-редакция	3-редакция	4-редакция	5-редакция
Илк Девон	“Бадоеъу-л-бидоя”	“Наводиру-н-нихоя”	“Ҳазойину-л-маоний”	Терма девонлар

¹³⁶ Ҳакимов М. Алишер Навоий куллийётини илмий тавсифлаш тажрибасидан. Адабий мерос ж., 1980/№ 1. – Б. 9.

¹³⁷ Ҳ.Сулаймон докторлик диссертациясида 4 та редакцияга ажратади. Бироқ нашрда илк девоннинг аниқланиши натижасида 5-редакция киритилади. Қаранг: Ҳамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УзССР, 1961. – С.302.

Санкт-Петербург, инв.№ 564.	Париж, инв.№746; Лондон, инв.№401; Боку, инв.№ 3010; Тошкент, инв. №84.	Тошкент, инв.№ 1995.	Санкт-Петербург, инв.№55; Душанбе, инв.№1990; Санкт-Петербург, инв.№558; Тошкент, инв.№1486; Тошкент, инв.№1315; Тошкент, инв.№ 752 (Тошкент инв.№677 қўлёзма нусхаси).	Тошкент, инв.№790; Нью-Йорк, инв.№21; Тошкент, инв.№3984; Оксфорд, инв.№283.
-----------------------------	---	----------------------	---	--

Ҳ.Сулаймон юқорида келтирилган редакцияларни алоҳида-алоҳида ўрганиб, “Хазойину-л-маоний” қўлёзмалари тадқиқининг дастлабки натижаларини докторлик диссертациясидаги 9 та кичик жадвалда акс эттиради. Илк редакция қўлёзмаси ягона бўлганлиги сабабли, алоҳида жадвал шакллантирмайди, бироқ 9-жадвалда ундан кенг фойдаланади. Уларга алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Биринчи жадвалда иккинчи редакция – “Бадоеъу-л-бидоя” девонининг белгилаб олинган нусхалари қиёсланади. Девонни ташкил этган ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий, қитъа, мустазод, фард, муаммо, луғз, таржеъбанд, туюқ – жами 11 та жанр (фақат Париж нусхасида 6 жанр йўқ) нусхалараро муқояса қилинади ва кичик фарқлар кўрсатилади ¹³⁸.

Иккинчи жадвалда эса “Наводиру-н-нихоя”даги ғазалларнинг “Хазойину-л-маоний” девонларига муайян тартибга кўра тақсимланиши келтирилган. “Наводиру-н-нихоя”даги қайси ғазаллар “Хазойину-л-маоний”нинг нечта девонига киритилган бўлса, бир хил рақам остида берилган. Масалан, девондаги 48, 49, 50-ғазаллар куллиётнинг 2, 3, 4-девонларининг 46-ғазали бўлиб келганини кўриш мумкин .

Учинчи жадвалда эса “Хазойину-л-маоний”нинг белгиланган 7 қўлёзмаси байтма-байт қиёсланиб, ҳар бир қўлёзманинг такрорий ёки тушиб

¹³⁸ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УзССР, 1961. – С.68.

қолган шеърлари аниқланади. Натижада, барча қўлёзмалар, жумладан, таянч нусханинг ҳам тушиб қолган саҳифаларидаги шеърлар тикланади .

Навоий куллиётидаги тўртала девоннинг ички қурилиши муайян мезонларга бўйсундирилган бўлиб, *тўртинчи жадвалда* буни яққол кўриш мумкин. Олим девонлардаги бир хил рақам остидаги ғазалларнинг жами 319 таси қофиядош ва 337 таси радифдош эканини аниқлайди.¹³⁹ Ушбу жадвалда Навоий девонларидаги шеърларнинг жойлашуви муайян композицион қонуниятлар билан бирлаштирилиб, улар умумий яхлитликни ҳосил қилганини кўрамыз .

Ҳ.Сулаймон томонидан қўлёзмаларни байтма-байт солиштириш ва деформацияларни қайта тиклаш натижасида шоирнинг ҳар бир девонидаги ғазалларнинг неча байтли ва қанча миқдорда учраши аниқланган ва бу **5-жадвалда** ўз аксини топган. Таблицада Навоий лирик мероси 5 – 13 байтли ғазаллардан таркиб топган бўлиб, уларнинг катта қисмини 7 ва 9 байтли ғазаллар ташкил этиши ва ҳар бир девонда 2600 тадан ғазал жойлаштирилгани акс эттирилган.¹⁴⁰

Кейинги **жадвалларда** “Ҳазойину-л-маоний” девонларидаги ғазалларнинг ёш жиҳатидан ажратилган ҳақиқий ва нисбий хронологиялари кўрсатилган¹⁴¹. Девонлардаги шеърлар жисмоний ёш хусусиятига кўра жойлаштирилмаганлиги, аксинча, ёшлик лирикаларининг бошқа давр лирикасига ёки аксинча бўлиши девонлар номи ёш хусусиятини акс эттирмаслигини кўрсатади. Ушбу жадвални шакллантиришдан мақсад, шоирнинг девон тузишдаги ўзига хос принциплар мавжудлигини исботлашдан иборат бўлган. Шунингдек, “Ҳазойину-л-маоний” девонларидаги ғазалларнинг ҳақиқий хронологиясида девонларнинг ҳар биридаги ёш жиҳатидан ёзган ғазаллари ажратилган ва девонларнинг

---

¹³⁹ Ўша манба. – Б.121.

¹⁴⁰ Ўша манба. – Б.124.

¹⁴¹ Ўша манба– Б.145-146.

номланиши ҳамда тузилиши ҳақиқий ёш хусусиятини назарда тутмаганлиги илмий исботлаб берилган.

Нихоят, текширув натижасида шакллантирилган 8- *жадвалда* “Ҳазойину-л-маоний” девонларидаги ғазалларнинг араб алифбоси тартибидаги ҳолати аниқланган. 9- *жадвалда* эса рубоий жанрининг қайси кўлёмаларга асосланиб тикланганлигини кўрамиз ¹⁴²

Рубоий жанрининг алоҳида жадвалда акс эттирилишининг асосий сабаби, “Ғаройибу-с-сиғар” таркибидаги шеърларнинг кўпчилиги шоирнинг ёшлик даврида мухлислари томонидан тузилган “Илк девон” шеърлари эканлигидир. Жадвалдан кўринадики, 27 та рубоий “Илк девон”дан, 19 та рубоий “Бадоеъу-л-бидоя” девонидан, 17 та рубоий эса “Ҳазойину-л-маоний” куллийти (Санкт-Петербург, инв. №55 ва Душанбе, инв. №1990) кўлёмаларидан тикланган.

10- *жадвал* “Девони Фоний” устидаги тадқиқотлар билан боғлиқ бўлиб, унда Фоний таҳаллусли ижодкорлар шеърларидан тузилган терма девонларнинг қиёсий ўрганилиши натижаси сифатида шаклланди.

Олим ушбу солиштирув натижасида терма девонлардаги Навоий-Фоний қаламига тегишли шеърларни ажратади ва Айний, П.Шамсиевлар томонидан Навоийга тегишли деб келинган форсча шеърларнинг шоир қаламига тегишлилик даражасини аниқлаб берди. Шунингдек, Ҳ.Сулаймон “Девони Фоний” устида олиб борган тадқиқотларини бир нечта илова шаклида келтиради.¹⁴³

Навоийнинг ўзбек тилидаги лирик мероси устидаги тадқиқотлар натижасида юқорида тавсифланган жадваллардаги натижаларга суяниб олим 4 та йирик таблица яратади ва “Фавойиду-л-кибар” девони нашрига илова қилади. Биз уларни шартли ном билан “асосий жадвал” деб номладик.

---

¹⁴² Ўша манба. –Б.147-148.

¹⁴³ XVIII-XIX иловалар. Қаранг. Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УзССР, 1961. – С.382-383.

1-асосий жадвал Навоий ўзбекча қўлёзма девонларининг редакцион классификацияси бўлиб, ўнг томонига қатарасига 20 та қўлёзма (жадвалдан Хива ШК қўлёзмаси тушириб қолдирилади ва Париж куллийети киритилиши режалаштирилади. Бироқ қўлёзма фотокопияси келтирилмай қолганлиги сабабли 19 та манба бўлиб қолади. Кейинчалик олим монография тузиб, мазкур камчиликни тузатиши ҳақида таъкидлайди.¹⁴⁴ Бироқ олим ўз диссертациясида Хива қўлёзмасини киритади¹⁴⁵) берилган бўлиб, 5 гуруҳга ажратилади. Улар турли асрларда кўчирилган “Илк девон”, “Бадоеъу-л-бидоя”, “Наводиру-н-нихоя”, “Хазойину-л-маоний”, терма девонлар қўлёзмалари бўлиб, олим томонидан ажратилган 5 редакция мазмунини ташкил этади.

I, II, III редакциядаги қўлёзмалардаги шеърлар 5 катакка ажратилади ва мазкур редакция девонларининг “Хазойину-л-маоний” девонларига шоир томонидан қандай таснифлангани аниқланади.

IV редакцияда келтирилган ҳар бир устуннинг юқорисидаги катакда қўлёзма сақланаётган шаҳар номи, илмий муассаса ва кўчирилган йили ҳижрий ва милодий ҳисобда берилган. Ҳар бир қўлёзма устун яна 5 тадан катакка бўлиниб, 4 тасига “Хазойину-л-маоний” девонлари номини бош ҳарфларидаги қисқартмаси ва 5-катакда 4 девондаги шеърларнинг жами берилган бўлиб, “Ж” ҳарфи билан кўрсатилган. Ундан кейин бу катакларда ҳар бир қўлёзмадаги чап томонда кўрсатилган жанрга тегишли шеърлар сони келтирилган. Бу рақамларнинг баъзилари остида 2 тагача қавс бўлиб, 1-қавс ичидаги рақам “Хазойину-л-маоний”га кирмай қолган шеърлар сонини, иккинчи қавс ичидаги рақам эса котиб айби билан такроран кўчирилган шеър сонини кўрсатади.¹⁴⁶

V редакцияда эса Терма девонларга “Хазойину-л-маоний” девонларининг қайсидан қанча шеър танлаб олингани кўрсатилади. Олим

---

¹⁴⁴ А.Навоий. Хазойинул-маоний. Фавойидул-кибар. –Т. “Фан”, 1960. –Б.841.

¹⁴⁵ Ўша манба. – Б.86.

¹⁴⁶ Ўша манба, Б.844-845.

томонидан юқоридаги қўлёзмалар ўрганиб чиқилиб, “Хазойину-л-маоний” куллийтидаги 16 лирик жанрнинг 4 девондаги муаллиф редакцияси тасниф яратилади ва жадвалнинг чап тарафига қизил ҳарф билан ёзилган йирик сонларда шеърлар сони, остидаги қора рангдаги кичик рақамларда эса байтлар сони акс эттирилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Ҳ.Сулаймон ажратиб олган дастлабки 20 қўлёзма ичида Боку нусхаси ва Хива ШК қўлёзмалари ҳам киритилган. Бироқ олимнинг диссертациясини якунлагач, кўп ўтмасдан, ноёб Париж куллийтини топиши сабабидан Боку нусхаси жадвалдан тушириб қолдирилади. Кейинроқ Тўпқопи нусхасининг қўлга киритилиши эса кейинги жадвални шакллантирди.¹⁴⁷ Унда Туркиянинг Реван кутубхонасидан топилган инв. № 808 қўлёзманинг келтирилмаганлиги сабаби ҳам ушбу қўлёзманинг кейинроқ топилишидир. Бироқ бу қўлёзма ҳам Париж куллийти қўлёзмаси каби қадимий бўлиб, ундан атиги 5 – 6 йил кейин кўчирилган.

Умуман олганда, Навоий девонларининг редакцион классификацияси акс этган бу жадвалда ҳар бир қўлёзманинг ўзига хос хусусияти ва деффектлари кўрсатиб берилган.

2-асосий жадвалда “Хазойину-л-маоний”даги ғазал, рубоий ва муаммоларнинг ҳар бир қўлёзмадаги алифбо тартиби кўрсатилган.

Дастлаб, ҳар бир араб алифбоси ҳарфлари келтирилиб, қизил йирик рақамларда ҳар бир ҳарфда тикланган ғазаллар, “ҒС” девонини кўрсатувчи жадвал катاكلарида майда рақамларда рубоийлар, “НШ” қаторидаги майда сонларда муаммолар миқдори кўрсатилган. Кейинги қаторларда “Хазойину-л-маоний”нинг турли асрларга тегишли 9 қўлёзмасидаги шеърларнинг мавжуд алифбо тартиби берилган. Жадвалда қора рақамларда ғазаллар, “ҒС” катاكلаридаги майда қора рангда рубоийлар, “НШ” қаторида қизил рангда кичик рақамларда муаммолар сони акс эттирилган. Жадвалнинг ўнг томонида умумий ғазаллар сони, қизил рангда рубоий ва муаммоларнинг умумий ҳажми

---

¹⁴⁷ Ушбу қўлёзма кейинроқ топилганлиги сабабли олим диссертациясидаги 20 талик қўлёзмалар рўйхатига киритилмаган.

кўрсатилган. Тўпқопи, инв. № 808 нусхаси билан танишишнинг имкони бўлмаганлиги сабабли, унга тегишли маълумотлар Левенд тавсифи асоида келтирилган. Кейинчалик, бу қўлёзманинг микрофильми олиб келинади. Бироқ ушбу таблица тузишда фойдаланилмаган.

Ушбу жадвалнинг шаклланишидаги асосий қўлёзмалар қуйидагилар: Санкт-Петербург, Давлат халқ кутубхонаси, инв. № 55; Душанбе, Тожикистон ФА Шарқшунослик шўъбаси, инв. №1990; Туркия, инв. № 808; Тошкент, ЎзР ФА ШИ, инв. № 677; Санкт-Петербург, Давлат халқ кутубхонаси, инв. № 558; Тошкент, ЎзР ФА ШИ, инв. № 1486; Тошкент, ЎзР ФА ШИ, инв. № 1315; Тошкент, ЎзР ФА ШИ Тил ва Адабиёт институти, инв. № 752; Тошкент, ЎзР ФА ШИ, инв. № 1709.

Бурхонпур, ШК ва Хива ШК қўлёзмалари кейинги асрларда кўчирилганлиги ва кўп деформага учраганлиги сабабли куллийтдаги девонлар композициясини аниқлашда атайин киритилмаган. Унинг ўрнига Тўпқопи қўлёзма нусхаси киритилади.

3-асосий жадвал Навоий ўзбек тилида яратган шеърларнинг хронологик даврларга ажратилиши кўрсаткичи бўлиб, XV асрда кўчирилган жами санаси мавжуд 8 та қўлёзма асосида Навоий лирикасини қайси давр оралиғида яратилганлиги аниқланган ва 4 даврга ажратиб чиқилган .

Биринчи давр – ёшлик лирикаси учун асос қилиб олинган Санкт-Петербург Давлат халқ кутубхонасида сақланаётган инв. № 564 қўлёзмасининг барча шеърлари қизил рақамларда 1-устунда берилган. Таблицанинг 2-устунида эса шу усулда йигитлик лирикаси учун асос бўлган 4 уникал нусха яъни Париж, Франция миллий кутубхонаси, инв. № 746; Лондон, Британия музейи, инв. № 401; Боку, Озарбайжон Республикаси қўлёзмалар фонди, инв. № 3010; Тошкент, ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 84 кўрсатилган. “Бадоеъу-л-бидоя” девонидан кирган шеърлар қизил рангдаги сонларда берилган.

3-давр – ўрта ёш лирикаси учун “Наводиру-н-нихоя” девони асос қилиб олинган (Тошкент, инв. №1995) бўлиб, жадвалда кўк рангда берилган. Аввалги

даврлардан кириб қолган шеърлар эса ўша девон шеърлари учун белгиланган шартли рангда берилган. 4- давр – қарилик лирикасини белгиланган қўлёзмалардан 1, 2, 3-девон шеърларини ажратиб, қўлёзмалардан (Санкт-Петербург, Давлат халқ кутубхонаси, инв. № 55, Душанбе, Тожикистон ФА Шарқшунослик шўъбаси, инв. №1990) уларни чиқариб ташлаш натижасида 4- девон шеърлари аниқланган ва улар жигар рангдаги рақамларда ифодаланган. 2 – 3-устунида ҳаворанг катаклар ичига олинган рақамлар “Ҳазойину-л-маоний”га кирмай қолган шеърлардан иборатдир. 1-девондаги маснавий ва 3- девондаги қасида “Бадоеъу-л-бидоя”нинг 4 нусхасида ҳам келтирилмаса-да, олим уларни яратилиш даврига кўра 2-даврга тегишли деб ҳисоблайди ва шу даврга оид шеърларнинг охирларида “+маснавий 1”, “+ қасида 1” тарзида киритади.

Нихоят, 4-асосий жадвал “Ҳазойину-л-маоний” девонлари нисбий хронологияси бўлиб, шоир шеърлари ҳақиқий хронологиясининг аниқланиши натижасида яратилди. Бунда девонлардаги шеърлар 4 устунда ёзиб чиқилгач, ҳар бир шеърнинг қайси девондаги шеър эканлиги кўрсатилган. Шу тарзда, 4 девонда шоир лирик асарларининг қандай тартибда жойлаштиргани, уларнинг ҳар бир девондаги ҳажми ва жанрлар миқдори кўрсатилади. Олим аниқлаган нисбий хронологияга кўра, “Ғаройибу-с-сиғар” девонида 840 та, “Наводируш-шабоб”да 759 та, “Бадоеъу-л-васат”да 740 та, “Фавойиду-л-кибар”да 793 та, жами 3132 та турли жанрлардаги шеър “Ҳазойину-л-маоний” да мавжуд бўлган.

Олим танқидий матн тузиш учун Санкт-Петербург, инв № 55 қўлёзмасини асос қилиб танлайди. Бироқ олим девонларнинг ҳар тўрталасининг ҳам танқидий матнини тузишни пухта режалаштирган ва ҳаттоки, тўрт девондан ҳам баъзи ғазалларнинг 10 дан ортиқ нусхалари билан қиёсланиб яратилажак танқидий матнидан намуна келтиради.¹⁴⁸

---

¹⁴⁸ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УЗССР, 1961. – С.45-52.

Мухтасар айтганда, олим бошқа қўлёзмалар асосида таянч нусха деформацияларини аниқлаш ва тиклашга муваффақ бўлади. Олим қўлёзмалардаги деформацияларни ўрганиш жараёнида қайд этиш муҳим ва муҳим бўлмаган гуруҳларга бўлиб таснифлайди.¹⁴⁹

I. *Қайд этиш муҳим бўлган деформациялар* қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

A. *Редакцион деформациялар.* Уларга ёдгорлик редакциясини бузган барча хусусиятлар хос бўлиб, асосан, композицион бузилишни назарда тутати. Улар ҳам бир неча хил бўлади. Қуйида уларнинг асосийларига тўхталиб ўтамыз:

- шеърларнинг тушиб қолиши. А нусхада 36 та шеър тушириб қолдирилган бўлиб, улар Б нусхадан тикланди. Улар “Ғаройибу-с-сиғар”даги 441 – 453-ғазаллар, Наводиру-ш-шабоб”даги 607 – 617-ғазаллар, “Фавойиду-л-кибар”даги 54 – 65-ғазаллардир. Шунингдек, Б нусхада 60 та, Тошкент, инв. № 677 да 15 та ғазал йўқлиги аниқланган. А таянч нусхада ҳам йўқ ғазаллар ёки байтлар “Бадоеъу-л-бидоя” ва “Наводиру-н-ниҳоя” девонлари ёрдамида тикланган. Масалан, “Ғаройибу-с-сиғар”даги 552-ғазал 7 – 8-байтлари И нусханинг 197-варағи асосида, “Наводиру-н-ниҳоя”даги 39-ғазал Тошкент, инв. №1995 қўлёзманинг 4 а варағи асосида тикланган. Ёки Б нусха қўлёзмада 226-а варағида (“Фавойиду-л-кибар”да) бир марсия мавжуд бўлиб, у бошқа қўлёзмаларда учрамайди. Олим уни “Хазойину-л-маоний”га кирмаган шеърлар билан бирга нашр этади.

- шеърлардаги кетма-кетликнинг бузилиши. Масалан, А нусханинг 138 а бетида “Наводиру-ш-шабоб”даги 2- ва 3- мухаммаслар орасига мусаддас киритилган бўлиб, олим уни мухаммаслардан кейин келтиради. Ёки шу қўлёзманинг “жим” (ج) ҳарфидаги 5-ғазал “чим” ҳарфига тегишли. Унинг ўрни алмашган.

---

¹⁴⁹ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент, изд. АН УзССР, 1961. –С.238-239.

Б. Маъно деформациялари. Бунда мазмун ўзгаришига олиб келувчи деформациялар назарда тутилади. Улар қуйидаги ҳолатларда учрайди: 1. Нусхалардаги ҳар хил ўқилиш (фарқ) фақат биргина сўзга тегишли бўлиши; 2. Нусхалардаги ҳар хил ўқилиш жумлага (бир нечта сўзга) тегишли бўлиши. 3. Нусхалардаги ҳар хил ўқилиш бутун мисрага тегишли бўлиши.

Масалан, “Ғаройибу-с-сиғар“даги 397-ғазалнинг “Ким тўлуптур...” деб бошланувчи 4 байт иккинчи мисра 3 нусхага асосланиб “Ким бўлубтур ул жавохир ...“ деб бошланувчи мисрага ўзгартирилган. Бу каби бир қатор аниқланган деформациялар олим томонидан қайта тикланган. Бундай ўзгаришлар, асосан котиблар томонидан амалга оширилган бўлиб, олим уларни АВ – авторлик варианты деб белгилаган. Конъектура ва интерполяция (КИ), тушиб қолган сўзлар (туш), қўшилган сўзлар (қўш) ҳам учрайди. Ҳамид Сулаймон бу ўринда Навоий девонлари танқидий матнини тузиш учун лозим принциплар хусусида тўхталади.

В. Орфографик деформациялар. Бундай ўзгаришлар тарихий фонетиканинг тил тараққиёти натижасида, котибнинг ўз лаҳжасига мослаб кўчириши сабабларидан ўзгариб бориши ёки қўлёмаларнинг турли асрда турлича фарқ билан кўчирилиши эвазига содир бўлган. Бунда унли ва ундошларнинг кетма-кет келишидаги фонетик ҳодисалар назарда тутилади. Масалан: *اوتقا, اوتغا, اوتكا* каби. Ўзгаришларнинг бу тури нашрлар ўртасида ҳам кенг тарқалган. Орфографик деформацияларни тиклаш учун туркий тил тарихини билиш талаб этилади.

II. Рўйхатга олиш муҳим бўлмаган деформацияларга қуйидагилар киритилади:

- котиб томонидан нуқталарнинг атай ташлаб кетилиши;
- қофия ёки радифларнинг ташлаб кетилиши;
- аффикснинг сўзга қўшиб ёзилиши;
- диакретик белгиларнинг кўп ҳолларда берилмаслиги.

Бундай ҳолатлар хаттотлар томонидан хатнинг гўзал бўлиши, қисқа жойга мисрани сиғдириш каби сабабларга кўра юзага келган ва китобат

санъатида анъана тусини олган. Қолаверса, хаттотларнинг ўзига хос хат услублари ҳам бўлган. Бироқ жорий ёзувдаги деформацияларни аниқлашда уларни ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим бўлади.

Умуман олганда, олим қўлёзмаларни ўрганиш жараёнида тушиб қолган, йўқотилган ёки такрор келган шеърларни, байт ёки мисраларни тиклашга муваффақ бўлди. Жаҳон кутубхона фондларидаги қўлёзмаларни ўрганиш тажрибаси натижасида 5 асрлик қўлёзмаларнинг деформациялари аниқланди ва куллийётнинг муаллиф редакциясидаги лирик жанрлар, жойлашиш тартиби ва ҳажми тикланди. Бироқ Ҳ.Сулаймон белгиланган қўлёзмаларнинг ҳаммасини турли сабабларга кўра тўлиқ ўрганиб чиқа олмаган. Биргина 1-жадвалда 10-рақам остида келган қўлёзмада бир нечта ғазалларнинг котиб томонидан такроран кўчирилганини таъкидлайди. Бироқ олим ушбу жадвалда ҳеч қандай такроран кўчирилиш мавжудлигини кўрсатмайди. Шунингдек, бундай ҳолатни докторлик диссертациясининг 2-жилдини ташкил қилган жадвалларда ҳам кузатиш мумкин. Уларда ўрганилган қўлёзмалар жадвалнинг юқори катакларида кўрсатилади. Бироқ айрим катаклар атайин бўш қолдирилади. Бизнингча, олим жадвал шакллантираётганда керакли қўлёзмани тадқиқ этиш имкониятига эга бўлмаган ёки айрим қўлёзмалар характери очувчи катаклар ўрганиб чиқилмаганлиги сабабли бўш қолдирилади. Бундан келиб чиқадики, олимнинг қўлёзма манбаларни кенгрок ўрганиб, жадвални кейинчалик топилган қўлёзмалар ҳисобига кенгайтириш ва мукаммаллаштириш мақсади бўлган. Шунингдек, тадқиқотининг 2-қисмида шеърларнинг ҳажми, вазни, ўрни ва қўлёзмалардаги саҳифалар акс этган бўлса-да, ҳар бир шеърнинг поэтик ва шакл хусусиятларига таъсир этувчи сўз, мисра ва байтларнинг қўлёзмалардаги сақланиш ҳолатини аниқлаш масаласи ўз ечимини топмасдан қолган.¹⁵⁰

---

¹⁵⁰ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част второй. – Ташкент, изд. АН УзССР, 1961.

3.2. “Хазойину-л-маоний” матншунослигида аниқланган

муаммолар таҳлили

Навоий лирикаси нашрлари ўртасидаги фарқларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш мақсадида, Ҳ.Сулаймон томонидан таянч манба этиб белгиланган Санкт-Петербург, инв. №55 ҳамда ЎзР ФА ШИДа сақланаётган инв. № 677 қўлёзмалари, шунингдек, олим томонидан тайёрланган “Хазойину-л-маоний”нинг йиғма матни сифатида чоп этилган илк тўлиқ нашри ҳамда мустақиллик йилларида амалга оширилган нашрлар ичидаги энг мукаммал нашр ҳисобланган “Тўла асарлар тўплами” таркибидаги девонлар қиёсий ўрганилди.¹⁵¹(3-илова) Матншунос ўз тадқиқоти учун қўлёзмаларни саралаганда Тошкент, инв. № 677 қўлёзмани пассив гуруҳга киритади. Дастлабки қиёсий ўрганиш жараёнидаёқ бу қўлёзманинг ҳажман тўлиқ эмаслиги, 15 та шеърнинг йўқлигини таъкидлайди.¹⁵² Бироқ бу қўлёзма Бертельс,¹⁵³ А.Ҳайитметов ва М.Раҳматуллаевалар томонидан ўрганилганда, тўлиқ бўлмаса-да, ноёб нусха эканлиги таъкидланади¹⁵⁴. Қўлёзманинг асл матни саводли котиб томонидан кўчирилган, унча кўп бўлмаган йўқолган ғазаллар кейинчалик, бошқа котиб томонидан қўлёзмани тиклаш мақсадида турли чалкашликлар билан қайта кўчирилган. Бироқ матн устидан қайта таҳрир қилинмаган. Ҳар икки котибнинг исми йўқ. Қўлёзманинг охириги варағи йўқолган бўлиб, унда колофон келтирилган бўлиши эҳтимол. Бироқ қайта таҳрир натижасида кўплаб хатоликларга йўл қўйилган. Масалан, “Ғаройибу-с-сиғар”даги кейинги таҳрири устида тўхталайлик. Девоннинг 468-ғазали ўрнига “Фавойиду-л-кибар”нинг 467-ғазали, 476-ғазал 4-девондаги 475-ғазал, 529-ғазал эса 3-девоннинг 529-ғазали, 531-ғазал шу девоннинг 530-ғазали, 532-ғазал 2-девоннинг 533-ғазали, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572-ғазаллари эса 4-

¹⁵¹ Аввалги фаслда тадқиқ этилган 4 нашр ичидан фақат дастлабки ва охириги нашрларни қиёсий ўрганиш ва 3-илова тарзида берилган 3-жадвалда муфассал келтирилди.

¹⁵² Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Тошкент, изд. АН УЗССР 1961. – С.238-239.

¹⁵³ Бертельс Е.Э. Навоий. Монография. (таржимон И.К.Мирзаев). – Тошкент, “Тафаккур қаноти”, 2015. – Б.131.

¹⁵⁴ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент, Бадиий адабиёт нашриёти, 1970. – Б.156-172; Раҳматуллаева М. “Ғаройиб ус-сиғар” девони қўлёзмаси / Адабий мерос ж., 1984. №2. – Б.63 – 68.

девоннинг 566, 567, 568, 569, 570, 571-ғазалларининг айнан кўчириб қўйилиши эвазига тикланган. 582-ғазал эса 2-девоннинг 591-ғазали бўлиб келган. 583 – 591-ғазаллар – жами 9 та ғазал тушиб қолган. Бошқа девонлардан кўчирилган ғазаллар ўз ўрнида ҳам мавжуд бўлиб, шеърларнинг жойлашуви бошқа мукамал нусхалардаги кабидир.¹⁵⁵

Ушбу қўлёзмада “Хазойину-л-маоний” учун ёзилган махсус дебеча ҳам мавжуд бўлиб, XV аср охири XVI аср бошида кўчирилган. Асосий рўйхатдаги Е нусха ушбу қўлёзманинг XIX асрдаги нусхасидир. Олим кейинги аср қўлёзмаларини актив манба этиб белгилашининг сабаби сифатида шуни кўрсатиш мумкинки, шоир шеърларининг XV – XIX асрдаги сақланиш ҳолатини аниқлашни мақсад қилган.¹⁵⁶ Бундан ойдинлашадики, олим кейинги асрга оид қўлёзмаларнинг асл матндан узоқлашиб борганини таъкидласа-да, қўлёзмаларнинг 5 асрлик тарихини ўрганиш мақсадида бундай нусхаларни актив манба этиб белгилайди.

Матндаги баъзи жанрлар номи қизил ранг билан ёзилган. Мисралар кетма-кетлиги тагма-таг эмас, балки ҳар бир устундан битта-битта ўқилади. Ғазаллар орасида 2- ва 3- устунларда бўш чизиқли жадвал мавжуд, аммо ғазалларнинг тартиб рақамлари кўрсатилмаган. Ҳар бир ҳарфдаги ғазалларининг тепасида ҳеч қандай ном берилмаган. Кичик жанрлар номи, шунингдек, айрим ўринлар қизил ранг билан кўчирилган.

Қўлёзманинг ўзига хос полеографик хусусиятлари ҳам талайгина. Масалан:

- йо (ۋ), нун (ن), қоф (ق) ҳарфларининг нуқтаси ёзувда баъзи ўринларда қўлланмаган, бироқ улар нутқ шароити ва мазмун орқали англашилади;

- баъзан бирдан ортиқ нуқтали ҳарфлар ёнма-ён келганда ишлатилган нуқталар бирдан ортиқ ҳарф учун тегишли бўлган;

---

¹⁵⁵ Раҳматуллаева М. “Ғаройиб ус-сиғар” девони қўлёзмаси / Адабий мерос ж., 1984. №2. – Б. 64.

¹⁵⁶ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УЗССР 1961. – С.152.

- мим (ә) ҳарфи баъзан сўз бошида келганда “бе” ҳарфи каби текис ёзилган;
- айрим ўринларда ҳаракатлар, жумладан, ташдид белгиси ишлатилган;
- ҳар бир варақда пойгирлар бор;
- саҳифа четига ёзувлар йўқ;
- мисра охирида сиғмаган сўзлар усма-уст ёзилган;
- котиб томонидан мисраларни ёки сўзларни алмаштириб ёзиш ҳолатлари кам кузатилади.

Девоннинг бу қўлёзма нусхасидаги ўзига хосликлар котибнинг ёзув услубини аниқлаш ва натижада, матнни ўқиш жараёнида йўл қўйиш мумкин бўлган хатоликларни бартараф этиш учун хизмат қилади.

Гарчи олим Ҳ.Сулаймон нашрни тайёрлашда биз шартли белгилаган Қ қўлёзмага кўп ҳам мурожаат этмайди. Таянч нусха ва Душанбе инв. № 1990 қўлёзмаларидан фойдаланади. Бироқ XVI асрда кўчирилган мазкур қўлёзма ҳам охирги варағи йўқлиги ва кейинчалик кўшилган варақларни ҳисобга олмаганда яхши сақланган.

“Ҳазойину-л-маоний”нинг илмий танқидий матнини тузиш иши юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳ.Сулаймон томонидан бошланиб, “Ғаройибу-с-сиғар” ва “Наводиру-шабоб” девони матни кўчиртирилган, Париж №108 ва Душанбе №1990 нусхалари билан қисман қиёсий ўрганилди. Бу иш 1980 – 1982 йилларда Ф.Сулаймонова, М.Хайруллаева ва бошқалар томонидан бир қадар ривожлантирилган, яъни ушбу 4 нусха ўзаро муқояса қилинган:

Д – Душанбе, инв.№1990.

П – Париж нусхаси, №108.

Л – Санкт-Петербургдаги №55 (Куллийёт фотонусхаси).

И – Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси. Фотиҳ фонди, қўлёзма №4056 (куллийёт фотонусхаси).

Мазкур тадқиқотда қўлёзмаларни танлаш ва шартли белгилашда Ҳ.Сулаймон принципларига амал қилинмайди. Манбаларни махсус

кисқартмалар билан ифодалашда алифбо тартибидан фойдаланмай, балки қўлёзма сақланаётган жойнинг бош ҳарфи белгиланган. Тадқиқ этилган қўлёзмаларнинг 3 таси олим фойдаланган манбалар бўлиб, И нусха Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси. Фотиҳ фондидаги №4056 куллийёт фотонусхасидир.

Мазкур тадқиқотда олим томонидан таянч манба этиб белгилаган А нусхани – Л, асосий қўлёзма сифатида танланган, қадимийлиги ва ишончлиги жиҳатидан Санкт-Петербург нусхасидан кейинги ўринда турувчи Б нусхани – Д деб белгиланган. Дастлабки жадвалда киритилган, бироқ Илк девоннинг топилиши сабабли илк тўлиқ нашр иловасидаги жадвалдан чиқарилган терма девон нусхаси – олим таснифида ҳам шундай белгиланган) II нусхаси ҳамда кейинчалик, Ҳ.Сулаймон томонидан келтирилган, бироқ тўлиқ илмий тадқиқ этилмаган №4056 билан қиёслаб чиқилади.

Олим томонидан тугалланмаган танқидий матн тузиш ишини ниҳоялаш мақсадида Фозила Сулаймонова бошчилигида амалга оширилган қиёсий – текстологик тадқиқот мавжуд ишни бир қадар ривожлантирилди. Натижада, 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами” чоп этилди. Бироқ ушбу нашр дастлабки нашрдан анча фарқ қилади. Бизнингча, илк тўлиқ нашр устида амалга оширилган таҳрирлар Тўпқопи ва Париж нусхалари асосида олиб борилган. Чунки, танқидий матндаги кўрсатилган 4 нусхадан дастлабки иккитаси олим томонидан тадқиқ этилган. Ҳаттоки, фарқлар ҳам Ҳ.Сулаймон хуснихатида амалга оширилган. Кейинги икки нусха эса Ф.Сулаймонова томонидан ёзилган.

Танқидий матн тузиш мақсадида бошланган ишлар мукаммал якун топмади. Бизнингча, девонларнинг танқидий матни ва илмий нашрини яратишда олим томонидан сараланган қўлёзмаларнинг қадимийларини чуқур тадқиқ этиш, асосий манбалар рўйхатини кейинчалик аниқланган ёки ўрганилган ноёб қўлёзмалар ҳисобига қайта шакллантириш лозим. Бунда матншунос олимлар томонидан эътироф этилган, ЎзР ФА ШИ да сақланаётган

XV аср охири XVI аср бошларида кўчирилган инв. № 677 ноёб қўлёзмасидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Биз ушбу ноёб қўлёзмани олим принциплари ва тажрибаларига мувофиқ Қ нусха деб юритдик. Уни А таянч қўлёзма, олим томонидан тузиш бошланиб яқунланмай қолган танқидий матн, дастлабки (А) ва сўнги (Б) тўлиқ нашрларини қиёсий ўргандик ва уларнинг таянч қўлёзмага мувофиқлик даражасини тарихий-қиёсий метод асосида тадқиқ этдик.

Дастлабки таҳлилни *“Ғаройибу-с-сизар”* девонидаги ғазаллар мисолида кўрайлик. Девондаги 4-ғазалнинг 7-байти “ҒС” танқидий матнида мақтаъ бўлиб келган. Муаллиф номи келтирилган байт, яъни мақтаъ эса юқорига чиқарилган. Бу гарчи Қ қўлёзмада тўғри акс этган бўлишига қарамасдан, танқидий матнда хатоликка йўл қўйилган. Нашрда эса тўғриланган. 67-ғазалнинг 3- ва 5-байтлари ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. ғазаллар композициясининг бу тарзда бузилишини кўплаб учратиш мумкин.

Ёки танқидий матнда:

Тутулмиш эрди ғазабдин улусни қилди асир,

Қуёш тутулса, бале, фитнадур анга таъсир

байти билан бошланувчи 7 байтли 145-ғазал келтирилмаган. 144-ғазал эса такроран берилган. Қ қўлёзма ва нашрда эса мавжуд.

Гарчи баъзи ўринлар нашрда тўғриланган бўлса-да, 11-ғазал 3-байт б мисрасини тафовутланаётганини кўриш мумкин. А, Қ қўлёзма, А нашр ҳамда танқидий матнда ўша байт қуйидагича келтирилган:

Жузв-жузвумни фигонким мунфак этти тийги ҳажр,

Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.

Шу байт Г нашрда аслига мувофиқ берилмасдан, негадир асоссиз ўзгартирилган:

Жузв-жузвумни фигонким, мунфак этти тийги ҳажр,

Ҳар-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.

Мазмуни: фиғон қилурманки, ҳажр (бизни) бўлакларга ажратди, мен учун улар бир-биридан ажралмайдиган қисмларнинг ўзидир (изоҳ муаллифи – З.Н.).

Ушбу ўринда шеърнинг поэтик хусусиятлари бузилган. 31-ғазал 1-байти ҳар икки қўлёзма ва нашрларда қуйидагича келтирилган:

Ҳам рамад теккан кўзунгга чаими бедорим фидо,

Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.

Ушбу байтдаги “теккан” сўзи танқидий матнда “тикан” шаклида ёзилган. Ташдид белгиси ҳам ишлатилмаган. Баъзи ўринларда эса ташдид қўлланади. Бунда муайян принцип йўқлиги бугунги китобхонни чалғитиши мумкин. Мисра мазмунига эътибор берайлик: “Кўз оғриғи теккан кўзингга бедор кўзларим фидо”. Энди тикан сўзини қўяйлик, “тикан кўз...” мантиқ бутунлай бузилган.

161-ғазалнинг 6-байт а мисрасида танқидий матн ва қўлёзмаларда қўлланган “боқий” сўзи нашрларда “бақо” тарзида қўлланган. Бу ҳолатда мазмун ўзгариши билан бирга, вазн талабини ҳам бузган.

Боқий топар улки бўлди фоний,

Раҳравга бақо фано бўлибдур.

Байт тақтеъси: “мафъувлу мафоилун фаувлун” (— v v — v — v —). Унинг вазни шаклланишида “мафойлун” аслининг бир йўла учта — ахраб (мафъувлу), мақбуз (мафоилун) ва маҳзуф (фаувлун) фарълари иштирок этган. Шунга кўра, бу байтнинг вазни “ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф” деб аталади. “Бақо”ни қўлласак, v — v v — v — v — хосил бўлади. Бироқ бу афоилу тафоил ғазал вазнига мутлақо мос келмайди.

167-ғазалнинг 2-байти қўлёзма ва нашрларда қуйидагича келган:

Тонг эмас ул нуқта гар кўздин ниҳондур, ваҳ, нетонг,

Мардумин кўрмаклигидин кўз агар маҳрум эрур.

Танқидий матнда эса:

Тонг эмас ул нуқта кўздин гар ниҳондур, ваҳ, нетонг,

Мардумин кўрмаклигидин кўз агар маҳрум эрур.

тарзида берилган. Бу ўзгариш гарчи вазн талабини бузмаса-да, танқидий матннинг аниқлик принципига зид келади ёинки танқидий матннинг нашрдан узоқлашганини кўрсатади.

168 ғазалнинг 6 байти қўлёзма ва танқидий матнда қуйидагича келтирилган:

*Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса жон ўйлаким ўлмас жаҳон зиндон эрур.*

Нашрларда эса:

*Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса жон ўйлаким, ўлмас жаҳон, зиндон эрур.*

Фарқланаётган “ўлмас” ва “ўлмас” сўzlари бир қараганда кичик фарқдай туюлса-да, мазмуннинг жиддий ўзгаришга учраганини кўриш мумкин. Мазмуни: жон ҳам, жаҳон ҳам жонон билан хушдур, жонон йўқ бўлса, жон жаҳонда ўлган кабидир, жаҳон зиндон кабидир.

Агар “ўлмас” сўзини қўйсак, мантиқан номукаммаллик юзага келади яъни мазмун бузилади. Бундай ҳолатни 184-ғазалда ҳам кузатиш мумкин. Ғазалнинг 3-байт б мисрасидаги “ҳарж” сўзи танқидий матнда “ҳаж” шаклида нотўғри ёзилган. Гарчи ҳе ва жим ҳарфлари ўзаро боғланмай ёзилган бўлса-да, р ҳарфи йўқ.

Ёки:

193-ғазалнинг 2-байти қўлёзма, танқидий матн ва А нашрда қуйидагича келган:

*Базм эмас бог ичра майсизким, ҳунарвар илгидин,
Бўлди рангин мум ҳар қолаб била ҳайъат пазир.
Шу байт Г нашрда:*

*Шамъ эмас бог ичра майсизким, ҳунарвар илгидин,
Бўлди рангин мум ҳар қолиб била ҳайъат пазир.*

“Шамъ” ва “базм” сўzlари ёзилишда ҳеч қандай ўхшашликка эга эмас. Негадир бу сўз Г нашрда ўзгартирилган.

195-ғазал 5-байтда қўлланган “нукта” (нозик) сўзи Қ қўлёзмада “нукта” (нуқат) шаклида қўлланади. Бизнингча, мазмунан *нукта* сўзи нашрларда тўғри ишлатилган.

Баъзи ўринларда эса арабча, форсча бўлган ўзлашма сўзлар тарихийлик принципи асосида ёзилмаган. Масалан, 59-ғазал 7-байтида қўлланган “тоат” сўзи танқидий матнда ت (т) билан ёзилган. Қўлёзмада, хаттоки луғатларда ҳам ط (то) билан ёзилган.

Бундан ташқари бир қатор фонетик хусусиятларнинг нашр этишда инобатга олинмагани, натижада, давр тили сақланмаган ўринларни ҳам кўплаб учратиш мумкин. Масалан, т билан тугаган сўзларга қўлёзма ва танқидий матнда *-тур*, нашрларда эса *–дур* шаклидаги қўшимча қўшилган: Мухаббатдур (180-ғ. 5-байт). Бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин.

“*Наводиру-ш-шабоб*” девони қўлёзмалари ва нашрлари орасида ҳам кўплаб тафовутлар кўзга ташланди. Девондаги баъзи байтлар мазмунини тўғри тушунишга ҳалал берувчи ўринларни юқорида белгиланганидек, А ва Қ қўлёзмалар ҳамда А ва Г нашрларни қиёсий ўрганиш жараёнида аниқладик ва айримларигагина тўхталиб ўтамиз (Ушбу девоннинг ҳам танқидий матни кўчирилган бўлишига қарамасдан, номукамал бўлганлиги сабабли, биз уни таҳлилга тортмадик). Масалан, “Наводиру-ш-шабоб”даги 37-ғазал 2-байти А нашрда қуйидагича келган:

Телба кўнглум билмаган бўлса висолинг қадрини,

*Ҳажр анга еткурди **энг аввалча** имкондур сазо.*

Шу байт Г нашрда

Телба кўнглум билмаган бўлса висолинг қадрини,

*Ҳажр анга еткурди **инак улча** имкондур сазо.*

А ва Қ қўлёзмада эса:

Телба кўнглум билмаган бўлса висолинг қадрини,

*Ҳажр анга еткурди **онинг улча** имкондур сазо.*

Қўлёзмалардаги вариант тўғри бўлишига қарамасдан, негадир нашрларнинг ҳеч бирида таянч қўлёзмага суянилмаган. Натижада, жиддий хатолик келиб чиққан.

101-ғазал 6-байти А нашрда қуйидагича келтирилган:

*Ҳасмқуш келди фалак золи, бил, эй шайху, манга,
Раз қизи борида ул **комилани** қилма никоҳ.*

Қўлёзмаларда эса:

*Ҳасмқуш келди фалак золи, бил, эй шайху, манга,
Раз қизи борида ул **колмани** қилма никоҳ.*

Г нашрда эса:

*Ҳасмқуш келди фалак золи, бил, эй шайху, манга,
Раз қизи борида ул **колумани** қилма никоҳ.*

“Колма” – маккор кампир, жодугар кампир демакдир. Шоир бунда фалак яъни тақдирни жодугар кампирга ўхшатмоқда (изоҳ муаллифи – А.Ҳайитметов). олим ۞ ҳарфи ۞ ҳарфига қўшиб ёзилганлиги сабабли транслитерацияда чалғиган.

305-ғазал 3-байти А нашрда шундай келган:

*Ўқни банд айларгадур туфроқ уза қўйгон хадаф,
Ваҳ, не ҳожатким хино бирла яна ранг этса каф.*

Қўлёзмаларда ва Г нашрда эса а мисра:

*Улки юб кетмас қўлидин, баски ноҳақ тўкти қон,
тарзида келган.*

325-ғазал матлаъси А нашрда жиддий хатолик билан табдил қилинган:

*Телбаким, кўрди мени шайдодек,
Паргул ҳур малак сиймодек.*

А ва Қ қўлёзмаларда ҳамда Г нашрда ҳам қуйидагича берилган:

*Телба ким, кўрди мени шайдодек,
Пари ул ҳур, малак сиймодек.*

415-ғазал 2-байти А нашрда а мисра б мисра ўрнида ҳам такроран келтирилган:

*Тори умрим ажал илгидин узулса – гам эмас,
Тори умрим ажал илгидин узулса – гам эмас.*

Қўлёзмаларда ва Г нашрда эса:

*Тори умрим ажал илгидин узулса – гам эмас,
Тори зулфунгга агар маҳкам эрур пайвандим.*

тарзида тўғри берилган.

511-ғазалнинг 4-байти Қ қўлёзма ва А нашрда:

*Кўзум баҳрида қатрадин зарра топилиб,
Ажаб бўлмагай баҳри Уммон эрур бу.*

Ушбу байт Г нашрда қуйидагича берилган ва вазн талабини бузилишига олиб келган хатолик тўғриланган:

*Кўзум баҳрида қатрадин дур топилса,
Ажаб бўлмагай баҳри Уммон эрур бу.*

А қўлёзмада “зарра” тарзида берилган. Котиб томонидан йўл қўйилган хатолик вазн талабининг бузилишини юзага келтирган. Бироқ Қ қўлёзмадаги вариантни қўлласак, ҳам мантиқан, ҳам шаклан тўғри бўлади.

526-ғазалнинг қўлёзмаларда қуйидагича келган 4-байтини:

*Ошно айламай ул ойни не мумкинки, сипеҳр –
Меҳр ойнидин айлабтур они бегона.*

А нашрда вазн талабига кўра нотўғри ўқиш натижасида бузилган:

*Ошно айламай ул ойини не мумкинки, сипеҳр –
Меҳр ойнидин айлабтур они бегона.*

Г нашрда эса:

*Ошно айламак ул ойни не мумкинки, сипеҳр –
Меҳр ойнидин айлабтур ани бегона.*

тарзида тузатилган.

548-ғазалдаги ушбу 6-байти А нашрда қуйидагича келтирилган:

*Қушқа юнг маскан аро хушироқдурур озодлиг,
Бўлгонидин банд аро сайёди бебок дома била.*

547-ғазал 6-байти бўлиб келган А ва Қ қўлёзма ҳамда Г нашрда эса:

Қушқа юнг маскан аро хушироқдурур озодлиғ,

Бўлғонидин банд аро сайёд ипак домн била.

Мазмуни: куш учун овчининг ипак тузоғига илиниб қолгандан кўра, чангалзорда озод юриб, макон тутиш яхшироқдир.¹⁵⁷ Г нашрда ҳам бу хато бартараф этилган.

565-ғазал 3-байти А нашрда

Ул қуёш ҳижронида заъфим ўйла дурким, уккамен,

Соя тушса ногаҳон бу жисми бетоб устина.

Ушбу байтнинг дастлабки мисраси Қ кўлёзма ва Г нашрда:

Ул қуёш ҳажринда заъфим ўйладурким – ўлғамен

тарзида тўғри ёзилган. А кўлёзмада эса:

Ул қуёш ҳажринда заъфим айладурким, улға мен

Тарзида тўғри ёзилган.

590-ғазалдаги матлаъ А нашрда:

Ким экин ул куй аро деб келса андин ит уни,

Ит уни ўзни била кўнглум солур ҳижрон туни.

Кўлёмаларда ва Г нашрда эса:

Ким экин ул куй аро деб келса андин ит уни,

Ит уни вазни била кўнглум солур ҳижрон туни.

Олим А.Ҳайитметов шу девоннинг 11-ғазалидаги “софин” сўзи “сочин”, 39-ғазалдаги “фахр” сўзи “фарқ”, 111-ғазалдаги “жавоб” маъносидаги “посух” сўзи “носух”, 234-ғазалдаги “кўнглум уни” бирикмаси “кўнглум ўти”, 403-ғазалдаги “ўртар пари(н)” сўзи “ўртар ёрин”, 491-ғазалдаги “жон ҳасратидин” бирикмаси “жон ҳисравидин”, 611-ғазал “уюсанг, нетти бизнинг бирла шом, эй соқий” ифодасини “уюсанг, нетти бизнинг бирла, эй соқий” деб бузиб

---

¹⁵⁷ Изоҳ: Ушбу фаслдаги солиштирган байтларнинг айримлари А.Ҳайитметов ва М.Раҳматуллаеваларнинг Навоий лирикаси матншунослигига оид мақолаларида ҳам келтирилган бўлиб, биз кўп ўринларда уларнинг хулосаларига таяндик ва улардан фарқ қилган ҳолда таянч кўлёзма ва Г нашр билан қиёслаб, кенгайтирган ҳолда бердик. Бундан мақсад эса, нашрларнинг кўлёмаларга мувофиқлик даражасини аниқлаш ва тафовутларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашдан иборатдир. Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Мақолалар. – Тошкент, 1970. – Б.164-165.

ёзилганини таъкидлайди.¹⁵⁸ Улар Г нашрда тўғриланганлиги сабабли тўхталиб ўтишни жоиз топмадик.

А қўлёзмада баъзи ғазаллар, жумладан, 336-ғазал саҳифа четида ёзилган. 607-ғазалнинг катта қисми ва 608-617-ғазаллар оралиғидаги 2 саҳифада жойлаштирилган жами 11 та ғазал ва “Тийра қилмиш...” деб бошланувчи 7 байтли 349-ғазал тушиб қолган бўлиб, жами 638 ғазал мавжуд. Уларни олим “Хазойину-л-маоний”нинг Душанбе нусхасидан тиклаганини таъкидлайди. Бироқ, Б қўлёзманинг 67а варағидан бошланувчи 2-девони – “Наводиру-ш-шабоб” таркибида тушиб қолган барча ғазаллар учрайди. Бу қўлёзманинг йирик ва чиройли хуснихатда кўчирилганлиги эса майда хатда кўчирилган А қўлёзмадаги доғланган, бўяшган ёки ўчган ўринлар транслитерациясини текширишда матншунос олимларимизга тафовутларни аниқлашда муҳим манба бўлгани каби биз учун ҳам қўл келди.

“Бадоеъу-л-васат” девонида ҳам юқоридаги каби фарқланишлар кўзга ташланади. Девондаги 242-ғазалдаги мактаъдаги “худфуруш” сўзи А нашрда “худофуруш” тарзида нотўғри берилган. Бу хатолик Г нашрда тўғриланган:

Навоий ўзни сотар қуллугунг била, юз шукр,

Ки худфуруш эмастур, йўқ эрса зуҳдфуруш.

Ёки 468-ғазал мактаъси А ва Г нашрда қуйидагича келган:

*Сабт ўлмаса Навоий, **ани** назми зайлида,*

Фахм айлар аҳли дард каломи адосидин.

Қўлёзмаларда эса:

*Сабт ўлмаса Навоий, **оти** назми зайлида,*

Фахм айлар аҳли дард каломи адосидин.

Г нашрда бу хатолик тўғриланмаган.

Ёки 38-қитъа 2-байти ҳар икки нашрда:

*Бошимиздан бу тожни **гум** қил,*

Барча гар бўлса салтанат тожи.

---

¹⁵⁸ Ўша манба. – Б.166.

тарзида берилган. Қўлёзмаларда эса “гум” эмас, “кам” тарзида ёзилган. Ёки А нашрда 456-ғазал 6-байтидаги “бу даврондаким” сўзи “будур ангаким”, 457-ғазал 1-байтида “дам урмоқ” сўзи “урмоқ дам”, 8-байтидаги “ичмак” сўзи “ичмоқ”, 629-ғазал мақтасидаги “лобау” сўзи “ложау” тарзида нотўғри ўқилган. Қўлёзмаларнинг ҳар иккисида бир хил ёзилган.

“Бадоеъу-л-васат” девонининг “Эй навбаҳору оразинг...” мисраси билан бошланувчи илк ғазалининг 2-байтида қўлланган ва А нашрда тўғри табдил қилинган “сув-у ҳаво” ифодасидаги вов (و) ҳарфи ё (ي) деб ўзгартирилиши натижасида ушбу бирикма кейинги нашрларда, шунингдек, Г нашрда ҳам “сую ҳаво” шаклида табдил қилинган. Шу ғазалнинг 4-байтидаги “даъвийи меҳринг” сўзидаги “меҳр” сўзи “маҳр” сўзи билан бир хил ёзилиши сабабидан мазкур ифода нашрда “даъвои маҳринг” тарзида келтирилган ва мазмун жиддий ўзгарган. Шу ғазалнинг 6-байтида Б қўлёзмада “кўнглумга” тарзида қўлланган сўз А қўлёзма ва Г нашрда “кўнглунгга” тарзида табдил қилинган. Ёки 2-ғазалнинг 5-байтида А қўлёзма ва А нашрда “сайру сукун”, Қ қўлёзма ва Г нашрда эса “сайру сулук” тарзида берилган. 3-ғазалнинг биринчи байтидаги қўлёзмаларда ва А нашрда тарзида келган “вужудунгга” сўзи Г нашрда “вужудингга” тарзида келтирилган. Шу ғазалнинг 8-байтидаги қўлёзмаларда “келдиву” шаклида келган сўзи нашрларда “келдию” тарзида қўлланган. 6-ғазалнинг 2-байтидаги “Масиҳониву” сўзи “Масиҳонию” тарзида, “сунбуливу” сўзи “сунбулию” тарзида, “шифтаи лайлан” деб ўқилиши керак бўлган сўз “нашрларда “шифта лайлан” тарзида табдил қилинган. Шу ғазалнинг 7-байтидаги аслиятда “айди” сўзи нашрларда “эмди” тарзида қўлланган. Шунингдек, А қўлёзмада ва нашрларда келтирилган 9-ғазалнинг 3-байтидаги “кокулунг” сўзи Б қўлёзмада “кокилунг” тарзида, 5-байтдаги “Лайлию Мажнун” бирикмаси Б қўлёзмада “Мажнуну Лайли” тарзида, 10-ғазалнинг 4-байтидаги А қўлёзмада “туғқонда”, А қўлёзмада “туғғонда”, нашрларда “туққонда” тарзида берилган. Б қўлёзмада шу ғазалнинг мақтаъсидаги “бўлса” сўзи “ўлса” тарзида берилган. Бундан кўринадики, Қ қўлёзма хаттоти ўғуз лаҳжасида бўлган туркийзабон киши

бўлган ва унинг талаффуз шакли матнни кўчиришда муайян даражада таъсир килган. А қўлёзмада эса бу ҳолат кўзга ташланмайди. Тафовутларнинг кўпчилиги транслитерация билан боғлиқ ёки техник жиҳатдан юзага келган бўлиб, бундай фарқларни 116, 236, 611-ғазалларда ҳам кўрамиз.

Тафовутларнинг кўпчилиги транслитерация билан боғлиқ ёки техник жиҳатдан содир этилган бўлиб, бундай фарқларни 116, 236, 611-ғазалда ҳам кўрамиз. Нашрларнинг қўёзмалардан узоқлашиши натижасида эса деярли ҳамма шеърда учрайдиган фонетик тамойил бузилиши юзага келгани кўзга ташланди.

“**Фавойиду-л-кибар**”даги ғазаллар ҳақида ҳам юқоридаги фикрларни айтиш мумкин. А нашрда 159-ғазалдаги “гулбонг” сўзи “кулбанг”, 463-ғазалдаги “телба кушдек” ифодаси “телба тушдек”, 623-ғазалдаги “хум” маъносидаги “куб” сўзи “кўп”, 86-ғазалдаги “қиют” (“қиёт”сўзининг бошқа талаффузи – изоҳ муаллифи А.Ҳайитметов) “жиют” деб бузиб ўқилган¹⁵⁹. Ёки девондаги 9-ғазал 3-байти А нашрда шундай келтирилган:

Номан элтур қуш агар мазмунин айтиб қилса шарҳ,

*Сочқай ўт **қуқнус** киби минг чок ўлуб минқор анга.*

Қўлёзмаларда қуш номи “қақнус” тарзида тўғри келтирилган. Ёки 305-ғазалнинг 4-байти А нашрда қуйидагича келтирилади:

*Риштаи лаълинг дегай, топмиш **улуз** бирла гириҳ,*

Кўрган элким, қонга солмиш жони афгоримни заъф.

Ҳар икки қўлёзмада ҳам “учуқ” берилган. Негадир Г нашрда “учуғ” тарзида ўзгартирилган. Таянч қўлёзмада олим томонидан ғазаллар (бошқа жанрлар ҳам) рақамланган бўлиб, бу ғазал 293-рақам остида берилган. Чунки “Фавойиду-л-кибар” девонидаги 12 ғазал – 54 – 65-ғазаллар ва бир нечта кичик жанрлар, жумладан, айрим фардлар тушиб қолган ва шеърларнинг тартиб рақами ўзгариб кетган. Қўлёзмада жами 36 ғазал йўқ. Улардан 12 ғазал, яъни 441 – 453-ғазаллар 1-девонга, 12 ғазал яъни – 349, 607 – 617-ғазаллар 2-

---

¹⁵⁹ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Мақолалар. – Тошкент, 1970. – Б.167.

девонга, 12 ғазал –54 – 65-ғазаллар 4-девонга тўғри келади.¹⁶⁰ Ҳ.Сулаймон Б қўлёзмада жами 15 та ғазал тушиб қолганини таъкидлайди. Бирок М.Раҳматуллаева маълумотларида келтирилган биргина “Ғаройибу-с-сиғар”нинг ўзидаёқ 9 ғазалнинг тушиб қолгани ҳамда 13 ғазал бошқа девондан ёки айнан шу девоннинг бошқа ўриндаги ғазалини кўчириш эвазига ”тикланган”ини ҳисобга олганда, олим таъкидлаган рақамлар сони ортиб кетади. Бизнингча, Ҳ.Сулаймон ушбу қўлёзмани куллийёт текстологиясини ўрганишда деярли фойдаланмаган. Зарур ўринларда эса тавсифларга таянган, холос. Тафовутларнинг асосий қисми транслитерацион хатоликлар бўлиб, қўлёзмаларнинг бир-биридан деярли фарқ этмаётганини кўриш мумкин. Фарқли ўринларда ҳам Б қўлёзмадаги котиб шеваси билан боғлиқ айрим фарқлар маъно ва вазн талабларини жиддий ўзгартирадиган даражада кўзга ташланмади. Ушбу қиёсий таҳлиллар натижасида бугунгача амалга оширилган ва бошқа нашрларга асос бўлиб келаётган тўлиқ нашрларнинг қўлёзмалардан узоқлашув ҳодисаси юз берганини кўриш мумкин.

2011 йилда нашр этилган Навоийнинг “Тўла асарлар тўплами” етук олимларимизнинг машаққатли меҳнати маҳсули ўлароқ, аввалги нашрлардаги жуда кўплаб жиддий хатоликларга барҳам берди. Бирок унда ҳам транслитерацион муаммоларнинг тўлиқ бартараф этилмагани юқоридаги таҳлиллар мисолида кўриб ўтдик. Бунинг асосий сабаби эса ҳозиргача танқидий матн яратилмаганлигидир. Бу эса шоир лирик меросининг катта қисмини ўз ичига олган ушбу девон устида келажакда жуда кўплаб жиддий тадқиқотлар олиб борилиши лозим, – деган хулоса беришимизга асос бўлади.

---

¹⁶⁰ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент, изд. АН УзССР 1961. – С.238.

3.3. “Хазойину-л-маоний” танқидий текстини тузиш ва академик нашрини яратишда баъзи тавсиялар

Бугунги кунгача ўзбек матншунослигида қўлёзма матнларни жорий ёзувга табдил қилиш билан боғлиқ матншунослигимизда тўпланган бой тажрибалар С.Айний, Фитрат, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон, И.Султон, С.Ғаниева, А.Ҳайитметов, Л.Халилов каби матншуносларимиз томонидан амалга оширилган қатор амалий тадқиқотлар ва улар негизида шаклланган назарий қарашлар ҳисобига тўпланди. Ўтган асрнинг 2-чорақларида Ш.Сирожиддинов, Н.Жабборов каби олимларимиз ушбу соҳа ривожига катта ҳисса қўшдилар. Мустақиллик йилларида эса ўзбек ва рус матншунослигидаги мавжуд тажрибаларга таянган ҳолда Н.Жабборов, Н.Шодмонов ва М.Ҳамидова томонидан қўлёзмаларни жорий ёзувга ўгиришда умумий принциплар яратиш зарурияти пайдо бўлгани таъкидланиб, баъзи тавсиялар ишлаб чиқилган эди.¹⁶¹

Бунда эса кўпчилик матншунос олимларимизнинг бой тажрибаларидан фойдаланган ҳолда манбаларга замонавий матншунослик талаблари асосида ёндашиш лозим.

Биз бугунгача тўпланган тажрибаларга таяниб, юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб Навоий лирик меросини табдил қилиш ва академик нашрга тайёрлашда баъзи назарий тавсияларимизни бермоқчимиз.

Бизнингча, юқоридаги қиёсий таҳлиллар натижасида аниқланган мавжуд муаммолар ечимини 2 босқичда олиб бориш лозим. *Биринчи босқич* қўлёзма манбаларни тадқиқот учун қайта саралаш ва улар асосида танқидий матн яратишни назарда тутати. Бу босқичда қуйидагилар амалга оширилади:

1. *Қўлёзма манбаларни танлашда бугунги кунгача топилган ва ўрганилиши зарур жаҳон кутубхоналари фондидаги қадимий манбаларни тадқиқ этиш.* Ҳар бир қўлёзмада куллийтга киритилмаган ва фанда маълум

---

¹⁶¹ Мавжуда Шокир кизи Ҳамидова. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Док. дисс. – Тошкент, 1994. – Б.68-75.

Шодмонов Н. Шоҳиду-л-иқбол – адабий манба. –Тошкент, Фан, 2009. –Б.167-181.

бўлмаган лирик асар мавжуд бўлиши мумкин. Шу сабабли, ҳар бир қўлёзмани алоҳида тадқиқ этиш ва факсемил нашрини яратиш лозим. Масалан, М.Раҳматуллаева биз томонимиздан “Хазойину-л-маоний” девонлари танқидий матнини яратишда фойдаланиш таклиф этилаётган Тошкент ФАШИ фондидаги № 677 қўлёзмада 464-ғазалдан кейин келган “Уза” радибли 7 байтли ғазалнинг нашрларда келтирилмагани хусусида таъкидлаб ўтади¹⁶². Ёки “Оққуюнлилар девони”нинг топилиши ва ўрганилиши ҳам навоийшуносликда улкан янгилик бўлдики, натижада Навоийнинг маълум бўлмаган шеърлари топилди. Бизнингча, аниқланган айрим лирик жанрдаги шеърларни ҳам муайян ном остида ёки алоҳида китобда кейинги йилларда аниқланган шеърлар тарзида нашр эттириш лозим.

2. *“Хазойину-л-маоний” девонлар танқидий матнини яратишда Ҳ.Сулаймон тажрибаларига суянган ҳолда таянч, асосий ва контрол қўлёзма манбалар рўйхатини қайта шакллантириш*¹⁶³.

Бунда Навоий девонлари қадимий қўлёзмалари билан бирга олим томонидан у ёки бу даражада тадқиқ этилган ва юқори баҳоланган қуйидаги манбалар ҳам асосий қўлёзма сифатида танланиши лозим: 1. Истанбул, Тўпқопи, инв.№ 808. 2. Париж куллиёти, Париж миллий кутубхонаси, инв.№ 316 ва инв.№ 317. 3. Истанбул, Сулаймония, инв.№ 4056. 4. Санкт-Петербург, инв.№55. 5. Тошкент, ЎЗР ФА ШИ, инв.№ 677.

3. *Қўлёзмаларни шартли белгилашда лотин алифбосининг бошланишдаги бош ҳарфларини танлаш. Ўзбек матншунослигидаги тажрибаларга кўра тадқиқ этилаётган манбаларни амалдаги алифбо ҳарфларининг дастлабки ҳарфлари тартибида белгилаш одат тусига кирган.*

4. *Таянч қўлёзмани танлашда колофони борлиги, кўчирилган санаси XV-XVI асрга оид бўлиши, котибнинг Навоий даврида яшагани ва саводлилик даражасининг баландлиги, қўлёзманинг тўлиқлиги ва имкон қадар таҳрирсиз*

¹⁶² Марям Раҳматуллаева. “Ғаройиб ус-сиғар” девони қўлёзмаси / Адабий мерос ж., 1984. №2. –Б.66.

¹⁶³ Биз ушбу принципни келтиришда Л.Халилов назарий қарашларига таяндик. Қаранг: Халилов Л. “Тарихи мулуки аҷам”нинг илмий-танқидий текстини тузиш принциплари ва текст танқиди / Навоийга армуғон. – Тошкент, Фан, 1968. –Б.184-185.

сақланиб келингани каби хусусиятларга эътибор қаратиши. Олим Ҳ.Сулаймон “Хазойину-л-маоний” қўлёзмаларини ўрганишда 5 асрлик деформацияларни ва шоир редакциясини аниқлаш мақсадида XV – XIX аср қўлёзмаларини тадқиқот манбаи этиб белгилайди. Бунда шоир лирик меросининг умумий ҳажмини аниқлаш, “Хазойину-л-маоний” девонлари мажмуасидаги шеърлар тартиби ва жанрлар қўламини, уларнинг яратилиш чегарасини аниқлаш асосий масала бўлган. Бироқ бизнингча, Навоий асарлари танқидий текстини яратишда тарихийлик тамойили асосида иш кўриш мақсадга мувофиқдир.

5. *Кейинчалик юртимиз фондларига келтирилган бўлса-да, олим томонидан ўрганилмасдан қолган қўлёзмаларни матний тадқиқ этишда бугунги кун имкониятларидан фойдаланиш.* Олима М.Ҳамидова “Садди Искандарий” достони тадқиқида ўтган аср 70 йилларида Ҳ.Сулаймон ташаббуси билан келтирилган ва ўганилмай қолган айрим қўлёзмаларни П.Шамсиев томонидан ўрганилган қўлёзмаларга қиёслаб тадқиқ этади ва Тўпқопи нусхаси қўлёзмасининг мукамаллигини илмий исботлаб, шу асосида достоннинг илмий-танқидий матнини қайта тузади. Ёки Ю.Турсунов “Муншаот” асари танқидий матнини тузишда Санкт-Петербургда сақланаётган инв.№55 нусхага таянса-да, Тўпқопи куллиёти нусхаси қўлёзмасига ҳам кўп мурожаат этилади.¹⁶⁴ Бироқ ушбу куллиёт нусхаси Ҳамид Сулаймон сай-ҳаракатлари билан келтирилиб, ўрганилмасдан қолган эди. Бу каби ноёб қўлёзмаларни тадқиқот объекти сифатида ўрганиш лозим.

Бугунги кунда қўлёзмаларни излаб топиш ва уларни ўрганишда ҳар томонлама имкониятлар кенгайган бўлиб, техник воситаларнинг ноёб қўлёзмалардаги ўчган ёки ўқиш қийин ўринларни тўғри табдил қилишдаги қулайликлари бугунги кун матншунослиги тараққиётини тезлаштирувчи имкониятлардандир.

6. *Қўлёзмаларни ўрганиш жараёнида аниқланган фарқларни классификация қилиш ва тавсифлаш, келиб чиқиш сабабларини аниқлаш*

---

¹⁶⁴ Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2016. –Б.28.

ҳамда Навоий лирик асарлари танқидий матнини яратишда муайян принциплар ишлаб чиқиш ҳамда таяниш. Ўзбек матншунослигида нусхалар ўртасидаги фарқлар турлича таснифланади. Л.Халилов “Тарихи мулуки ажам” қўлёзмаларидаги фарқларни 2 га ажратади: 1. Маъно ва орфографияга доир фарқлар; 2. Бир сўзнинг турлича ёзилиши ва механик суратда хато ёзилган сўзларга доир фарқлар.¹⁶⁵ Матншунос олима М.Ҳамидова “Садди Искандарий” достони қўлёзмаларидаги фарқларни 3 га ажратади: 1. Композицион ўзгаришларга олиб келган фарқлар. 2. Имловий хатолар. 3. Матннинг маънавий бузилишига олиб келган хатолар.¹⁶⁶ Ҳ.Сулаймон эса “Хазойину-л-маоний” девонлари қўлёзмаларидаги фарқларни 2 йирик гуруҳга ажратади: 1. Қайд қилиш керак бўлган фарқлар. 2. Қайд қилиш керак бўлмаган фарқлар. Уларни ҳам ички гуруҳларга ажратади. Танқидий матнда қайд қилиш керак бўлган фарқларга қуйидагиларни киритади: 1. Редакцион деформациялар. 2. Маъно деформациялари. 3. Орфографик деформациялар. Қайд қилиш керак бўлмаган фарқлар 4 гуруҳга бўлинади: 1. Котиб томонидан нуқталарнинг атайин қўйилмаслиги. 2. Қофия, радифларнинг ташлаб кетилиши. 3. Қўшимчаларнинг қўшиб ёзилиши. 4. Диакретик белгиларнинг кам ишлатилганлиги ва ўқилишдаги ҳар хиллик.

Бизнингча, фарқларнинг келиб чиқиш сабабларини ҳам ҳисобга олган ҳолда, олим назарий қарашлари ҳамда мавжуд тажрибаларга таяниб, “Хазойину-л-маоний” девонларида юзага келган қўлёзмалараро фарқларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

А. Қўлёзмалар композициясидаги фарқлар. Олим Ҳ.Сулаймон бундай фарқларни редакцион деформациялар деб атади¹⁶⁷. Ушбу гуруҳга ўрганиш учун олинган қўлёзмаларнинг композицион қурилиши ўрганилади ва тушиб

¹⁶⁵ Халилов Л. “Тарихи мулуки ажам”нинг илмий-танқидий текстини тузиш принциплари ва текст танқиди / Навоийга армуғон. – Тошкент, Фан, 1968. –Б.185.

¹⁶⁶ Ҳамидова М. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Док.дисс. –Б. 87.

¹⁶⁷ Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УзССР, 1961. –С.238-239.

қолган, ўрин алмашган ёки бошқа қўлёзмаларда учрамайдиган лирик жанрга оид асар аниқланади.

Б. Мазмун ва шакл бузилиши (1 шеър ёки байт доирасида) натижасида юзага келган фарқлар. Бундай фарқлар муайян бир жанрга мансуб шеърдаги байтда юзага келиб, бундай тафовутлар шеърнинг мазмунига, шаклига ёки ҳар иккисига таъсир этади. Транслитерациялаш жараёнида шеърнинг бошқа байтларидаги вазн ва мазмун хусусиятига, шоир услубига, шунингдек, тарихийлик принципининг собитлигига ва бошқа жиҳатларга эътибор қаратиш лозим бўлади. Қўлёзмалараро кўп учрайдиган бундай фарқлар келиб чиқиш сабабларига кўра фарқ қилади. Қўлёзмаларда кўпинча котиб лаҳжаси, қўлёзманинг кўчирилиш даври адабий тили нормалари, таранслитерациялашда матншунос танлаган принцип ёки табдил қилиш жараёнида йўл қўйилган жузъий хатоликлар сабаб бўлади.

Д. Орфография қоидаларининг бузилиши натижасида юзага келган фарқлар. Қўлёзмалар кўчирилиш жойи ва даврига кўра тубдан фарқланади. Шу сабабли, ҳар бир қўлёзмада муайян макон ва замон адабий тил меъёрлари ёки котиб лаҳжаси сақланиб қолади. Масалан, ФАШИДа сақланаётган №677 қўлёзмада таянч манбадан фарқли ўлароқ, “БВ” девонидаги 9-ғазалнинг 3-байтидаги “кокулунг” сўзи “кокилунг” тарзида, 10-ғазалнинг 4-байтидаги “туғқонда” сўзи “туғғонда”, шу ғазалнинг мақтаъсидаги “бўлса” сўзи “ўлса” тарзида берилган. Бизнингча, қўлёзмани кўчирган котиб ўғуз лаҳжасига сўзлашувчи туркийзабон киши бўлган.

Э. Орфоэпия қоидаларининг бузилиши натижасида юзага келган фарқлар. “Наводиру-ш-шабоб”даги 37-ғазал 2-байти Ҳ.Сулаймон тайёрлаган нашрда қуйидагича келган:

Телба кўнглум билмаган бўлса висолинг қадрини,

Ҳажр анга еткурди энг аввалча имкондур сазо.

Ажратиб кўрсатилган бирлик қўлёзмаларда “*онинг улча*” тарзида берилган. Ёки шу девондаги 325-ғазал матлаъси А нашрда жиддий хатолик билан табдил қилинган:

Телбаким, кўрди мени шайдодек,

Паргул ҳур малак сиймодек.

Қўлёзмаларда эса қуйидагича берилган:

Телба ким, кўрди мени шайдодек,

Пари ул ҳур, малак сиймодек.

Бу турдаги тафовутларга табдил этишдагина эмас, нашр этиш жараёнидаги эътиборсизликлар ҳам сабаб бўлади. Шу сабабли, бугунги кунда ноодатий ҳолга айланган бўлса-да, босмага тайёр нашрни матншунослар қайта таҳрирдан ўтказиши зарур.

7. *Тадқиқ этиш учун ажратилган қўлёзмаларни теранслитерация принципларига мувофиқ табдил қилиш.* Матншунос олим Н.Шодмонов “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба” номли монографиясида нашрларни такомиллаштириш мақсадида транслитерация орфографияси ишлаб чиқиш заруруяти пайдо бўлганини таъкидлайди ва олим ўз тажрибасига суяниб Огаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” қўлёзмасини транслитерациялашда 3 муҳим принципга таянганини эътироф этади. Улар: 1. Фонетик принцип. 2. Лексик принцип. 3. Грамматик принцип.¹⁶⁸ Биз буларга қўшимча тарзда орфографик ва пунктуацион хатоликларга эътибор қаратиш мақсадида ушбу принципини ҳам қўллаш зарур деб ҳисоблаймиз.

8. *Ҳар бир қўлёзмани ўрганишда уларнинг ички хусусиятига эътибор қаратиш.* Бунда қўлёзманинг палеографик хусусиятлари билан бирга, котиб услуби, лаҳжаси, мавжуд тил нормалари ҳам аниқлашиб боради. Натижада, танқидий матн яратишда қўлёзмалардаги вариантлашиб кетган айрим сўзларни танқидий матн тузиш жараёнида ягона формага келтириш имконияти пайдо бўлади.

9. *Ўрганиш учун танланган қўлёзмалардаги матн таҳририни аниқлаш.* Маълумки, Навоий лирик асарлари қўлёзма манбалари турли котиблар томонидан кўчирилган бўлиб, 5 аср давомида муайян даражада

---

¹⁶⁸ Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба. – Тошкент, “Фан”, 2009. – Б.169.

йўқотишларга учраган ёки ёзувни ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган. XVII-XIX асрлар оралиғида эса мавжуд қўлёзмаларнинг аксарияти таҳрир қилинган, йўқолган ўринлар қайта кўчирилган ёки муқовалари алмаштирилган. Бугунги кунда уларни тадқиқ этишда дастлабки кўчирувчининггина эмас, қўлёзamani қайта таҳрир қилган котиб йўл қўйган хатоларни ҳам аниқлаш лозим бўлади. Бунда таҳрирнинг қайси туридан фойдаланилганлиги ва таҳрир нима сабабдан юз берганлигини аниқлаш асл матнни тиклашда муҳим ўрин тутати. Олим Н.Жабборов Д.С.Лихачев¹⁶⁹, В.М.Истрин¹⁷⁰ каби рус олимларининг назарий қарашларига асосланиб, ўзбек матншунослигида таҳрирнинг 4 турини ажратиб беради ва уларнинг асар матнини тўғри тушунишдаги салбий таъсирини кўрсатиб ўтади.¹⁷¹ Бошқа бир ўринда эса ўзбек матншунослигидаги муаммолардан бири сифатида эътироф этади.¹⁷² Олима М.Раҳматуллаева ФАШИда сақланаётган инв.№ 677 қўлёзманинг “Ғаройибу-с-сиғар” девонидаги кейинги асрларда амалга оширилган номаълум котиб таҳрири устида тўхталади¹⁷³.

10. *Танқидий матн шакллантириляётганда таянч нусхагагина суяниб қолинмасдан, асосий қўлёзмаларга ҳам мурожаат этиш.* Бунда вазн, бадийлик ва мазмун хусусиятларини ҳисобга олиб, мақбули танланади.

11. *Танқидий матнда таянч нусхадаги нотўғри кўчирилган, тушган ёки ортган сўз, мисра, байт ёки бутун бир шеърнинг қайси нусхадан тикланганлиги ва бошқа нусхалардаги ҳолатни акс эттириб бориш.* Мустақиллик йилларида М.Ҳамидова томонидан амалга оширилган докторлик диссертацияда ушбу тамойилга амал қилинганини кўрамиз.

12. *Қўлёзмалардаги аниқланган фарқларни танқидий матн аппаратида акс эттириши учун муайян услубни қабул қилиш.* П.Шамсиев,

¹⁶⁹ Лихачев Д.С. Текстология. – М.-Л., 1962, стр. –116 – 122.

¹⁷⁰ Истрин В.М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI-XIII вв.) Пгр., 1922, – стр.59.

¹⁷¹ Жабборов Н. Адабий манбаларда матн таҳрири масаласи // Адабий манба: ўрганишнинг замонавий тамойиллари ва нашр муаммолари. –Қарши, Насаф, 2013. – Б.6.

¹⁷² Жабборов Н. Ўзбек матншунослиги: муаммолар, истикболли вазифалар // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. –Наманган, 2018. –Б.37.

¹⁷³ Раҳматуллаева М. “Ғаройиб ус-сиғар” девони қўлёзмаси / Адабий мерос ж., 1984. №2. – Б.63 – 68.

Ҳ.Сулаймонлар тушган сўз, мисра ёки байтни ифодалаш учун “туш”, орттирилган ҳолатда эса “қўш”, “орт” қисқартмалардан фойдаланган бўлса, С.Ғаниева, М.Ҳамидовалар тадқиқотида ишоралардан фойдаланиш кўзга ташланади. Олималар ушбу ҳолатда тушган ва ортган сўз учун “+ ” ҳамда „-“, жумла, мисра ёки байт учун бир ёки бир неча “*” ишораларини танлашади. М.Ҳамидова танқидий матн эски ёзувда ифодаланганлиги сабабли, изоҳлар ҳам жорий ёзувда ифодаланмаслиги лозим деган фикр билдиради. Ю.Турсунов эса “Муншаот” асари танқидий матн аппаратида “+ ”, “- ”, “* ” белгилари билан бирга, ўрин алмашган сўзлар учун “ўрн” қисқартмасини ишлатади. Шунингдек, аппаратда кирилл ёзувида “устига чизик тортилган“, “тузатиш”, “қилиб тузатилган”, “кейин ёзиб қўй” каби изоҳлардан кенг фойдаланади.¹⁷⁴ Бунда аппаратдаги фарқларни кўрсатишда муайян принципга амал қилинмаганлигини кузатамиз. Бизнингча, бу каби муаммоларни ҳал этишда жаҳон матншунослигида оптималлашган вариантни қабул қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

13. Навоий асарлари тили фонетикаси, лексикаси, грамматикаси, пунктуациясининг ўганилишида муҳим ўрин тутувчи бугунгача амалга оширилган тилишуносликдаги тадқиқотлардан унумли фойдаланиш.

14. Навоий асарлари тили билан боғлиқ, хусусан, унлиларни ифодалаш, араб-форс тилидаги ўзлашма сўзлар талаффузи ва имлоси билан боғлиқ муаммоли ўринларни қадимги туркий тили нормаларидан келиб чиққан ҳолда муайян тамойил асосида белгилаш ва танқидий матн сўзбошиида изоҳлаш.

15. Араб-форс тилидаги сўзларда учровчи (ز, ض, ث, س, ص каби) ўзбек тилида бир ҳарф билан ифодаланувчи ва ўхшаши товушлар сифатида қаралувчи айрим ҳарфларни жорий ёзувимизда ифодалашда муайян ечим топиш. Бу борада П.Шамсиев тажрибаларидан фойдаланиш.

¹⁷⁴ Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2016.

16. *Жаҳон ва ўзбек матншунослигида мавжуд бўлган танқидий матн тузиш тажрибаларига суяниш ва ўзбек матншунослигида танқидий матн тузишнинг назарий метадологиясини яратиш.* Бунда А.Н.Кононов, Ализода, А.Н.Болдиров, Е.Э.Бертельс, Р.М.Алиев, Н.Д.Османов каби жаҳон матншунослигида алоҳида ўрин тутувчи олимлар тажрибаларидан ҳам фойдаланиш лозим.

17. *“Хазойину-л-маоний” танқидий матнини яратиш, транслитерацияга асосланувчи амалдаги ёзув меъёрларига мослаштирилган илмий нашри ва шу нашр асосидаги оммавий нашрларни тайёрлаш.*

2-босқичда тузилган танқидий матн асосида илмий ва академик нашр тайёрланиб, уларга таянилган мукаммал оммавий нашрлар яратишни назарда тутди. Чунки эски ўзбек ёзувидаги шеърларни лотин графикасига мавжуд қодалар асосида жорийлашда ҳам муайян кўрсатмалар ишлаб чиқиш зарур. Юқоридаги муаммолар ечим топган тақдирда, қуйидаги натижаларга эришиш мумкин: Биринчидан, муаллиф яратган матнига яқин вариантини тиклаш имконияти яратилади. Иккинчидан, жорий ёзувдаги мукаммал оммавий нашрлар ва мукаммал тадқиқотлар пайдо бўлади. Учинчидан, мазкур асар устида амалга оширилган ҳар қандай илмий тадқиқот учун мукаммал илмий манба яратилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, қўлёзмаларни табдил қилиш, нашр этиш ишлари билан боғлиқ муайян принциплар ишлаб чиқиш, уларни амалда жорий этиш, илмий-танқидий матн ва шу асосдаги илмий нашр тузиш ҳамда уларга таянилган оммавий нашрларни яратиш эҳтиёжи мавжуд бўлиб, унда, албатта, матншуносликдаги мавжуд тажрибалардан ҳамда адабиётшуносликнинг бугунгача эришган ютуқларидан фойдаланиш зарурияти борки, бу ўша асар устидаги тадқиқотларнинг мукамаллигини таъминлайди. Зеро, матншунослик соҳасининг асосий вазифаларидан бири ҳам шудир.

БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Ҳамид Сулаймон томонидан амалга оширилган Навоий девонлари қўлёзмалари устидаги тадқиқот натижаларини акс эттирувчи жадваллар ҳамда таблицалар текширилди, тавсифланди ҳамда таҳлил қилинди, тадқиқотни олиб боришда амал қилинган принциплар аниқланди.

2. “Ҳазойину-л-маоний”нинг тўлиқ нашрлари олим томонидан таянч қўлёзма сифатида танланган Санкт-Петербургда 55 рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси ҳамда ФАШИ даги 677 рақамли XV аср охири – XVI аср бошларидаги қўлёзмалари ўзаро қиёслаб чиқилди ва тафовутлар мавжудлиги аниқланди.

3. ФАШИ даги 677 рақамли “Ҳазойину-л-маоний” девонлари қўлёзмаси тавсифланди, текширилди ва палеографик хусусиятлари аниқланди.

4. Олим вафотидан кейин “Ҳазойину-л-маоний”нинг илмий танқидий матнини тузишга уринишлар бўлди. Жумладан, 1980-1982 йилларда Ф.Сулаймона, М.Хайруллаева ва бошқалар томонидан 4 та нусха ўзаро муқояса қилиниб, “Ғаройибу-с-сиғар” ва “Наводиру-шабоб” девонларидаги фарқлар аниқлаб чиқилгани аниқланди. Улар ушбу қўлёзмаларни тадқиқот объекти этиб белгилаган.

Д – Душанбе, инв.№1990.

П – Париж нусхаси, №108.

Л – Санкт-Петербургдаги Санкт-Петербург №55.(Куллийёт фотонусхаси).

И – Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси. Фотих фонди, қўлёзма №4056 (куллийёт фотонусхаси).

Мазкур икки девоннинг мавжуд илмий-танқидий матнлари Ҳамид Сулаймон томонидан номаълум қўлёзмадан кўчиртирилган матнлар мажмуаси бўлиб, Алишер Навоий номидаги адабиёт ва санъат музейи Ҳамид Сулаймон фондида сақланаётгани маълум бўлди.

5. “Хазойину-л-маоний” девонлари илмий-танқидий тексти ва илмий наشري яратилишида фойдаланиш мумкин бўлган муҳим тавсиялар ишлаб чиқилди.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбекистонда Алишер Навоий лирикаси манбаларини жамлаган “Хазойину-л-маоний” девони қўлёзмалари асосида XX аср бошларидан сайланма нашрлар пайдо бўлди. Асрнинг 50-йилларига келиб бу ишлар янги босқичга кўтарилди. Бунда атоқли матншунос Ҳамид Сулаймон фаолияти алоҳида ўрин тутди.

2. Олим 1955 – 1960 йилларда Навоий лирикаси қўлёзма манбаларини илк маротаба жаҳон матншунослиги тажрибалари асосида текстологик тадқиқ этди. Унда 200 дан ортиқ турли давр қўлёзмалари текширилиб, улуғ шоир ижод намуналаринингбеш асрлик сақланиш ҳолати аниқланган.

3. Олим “Хазойину-л-маоний” девонлар мажмуасининг композицион ҳолатини тиклади. Девонлардаги ҳар бир жанр ўрнини аниқлади. 3132 шеърнинг жойлашиш ўрнини кўрсатиб берди. Шеърларнинг жойлашувидаги матншунослик учун муҳим принципларни белгилаб берди. Матншунослик текширувлари шеърларнинг девонларга тақсимида муаллиф ёшининг ҳеч қандай алоқаси йўқлигини кўрсатган.

4. Ҳамид Сулаймон томонидан биринчи маротаба девонларнинг тўлиқ оммавий нашри тайёрланди ва чоп этилди. Ушбу нашр, баъзи камчиликларга қарамай, ўзигача яратилган нашрлардаги ютуқларни умумлаштиргани, Навоийнинг жаҳон кутубхоналари фондларидаги қўлёзмаларига кенг қўламда таянилгани билан аҳамиятли. Қўлёзма манбаларнинг асосий хусусиятлари шакллантирилган 14 та жадвал матншунос томонидан акс эттирилган. Улардан нашрда ҳам қисман фойдаланилган.

5. “Хазойину-л-маоний”нинг ҳозиргача чоп этилган тўлиқ нашрлари ўзаро қиёслаб чиқилганда тафовутлар тўрт гуруҳда экани маълум бўлади:

- девондаги шеърларнинг тўлиқ тушиб қолиши;
- байтларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиши;
- мисраларнинг тушиб қолиши ва ўрин алмашиши;
- сўз имлоси ва сўз қўллаш билан боғлиқ тафовутлар.

6. Ҳамид Сулаймон томонидан тўлиқ нашр учун 55 рақамли (Санкт-Петербург, Салтиков-Шчедрин) қўлёзма фотонусхаси танланган. Бирок қўшимча манба сифатида танланган ЎзР ФА ШИдаги 677 рақамли XV аср охири XVI аср бошларида қўчирилган қўлёзма кўпгина устунликларга эга.

7. Ҳамид Сулаймон фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, “Ҳазойину-л-маоний” девонлари танқидий матнини тайёрлаш олим томонидан бошланган, лекин мукаммал ҳолда ниҳоясига етказилмаган. ЎзР ФА Адабиёт музейида олим яратган “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб” девонларининг мукаммал бўлмаган танқидий матни мавжуд, лекин изланишларимиз давомида кейинги икки девон танқидий матни топилмади. Бу ҳол улуғ шоир лирик асарлари нашрлари такомилида жиддий муаммолар мавжудлигини кўрсатади.

8. Алишер Навоий аарлари, жумладан “Ҳазойину-л-маоний” девонлари нашрларини мукаммал ҳолга келтириш учун нашрлар қуйидаги босқичларда бажарилиши лозим: 1) мукаммал танқидий матн яратиш; 2) асарнинг танқидий матни асосида транскрипцион ёзувдаги илмий матнини яратиш; 3) илмий матн асосида оммавий нашрларни амалга ошириш. Акс ҳолда мумтоз матнларни нашр этишда хатоларни бартараф қилиб бўлмайди.

9. Ҳамид Сулаймон томонидан “Девони Фоний” устида олиб борилган матншунослик тадқиқотлари унга қадар амалга оширилган С.Айний, А.Фитрат каби олимлар ишларидан фарқли ўлароқ девоннинг 3 қадимий қўлёзма нусхаси аниқланиши ва истёъмолга олиб кирилиши, уларни ўзаро қиёслаб, нашрга тайёрланиши билан мукаммаллик касб этади. XX аср биринчи ярмигача шоирга нисбат бериб келинган, бироқ улар шу таҳаллусли бошқа ижодкорларнинг шеърлари эканини биринчи бўлиб Ҳамид Сулаймон исботлагани фандаги катта ютуқлардан эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017. – 4 август.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сонли қарори. “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” / Халқ сўзи. – 2017. – 25 май.

I. Манба ва матнлар:

1. Алишер Навоий, Хазойину-л-маоний. Қўлёзма. Тошкент, ЎЗР ФАШИ, XVI аср, инв. № 677.
2. Навоий, Алишер. Ғаройиб ус-сиғар (илмий-танқидий матн, факсемил нашр). – Тошкент: Мумтоз сўз – Т: 2012.
3. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1318. ЎЗР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1961.
4. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1328. ЎЗР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1963.
5. Алишер Навоий. Куллиёт. – Т., Ҳижр. 1334. ЎЗР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1962.
6. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1324. ЎЗР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1964.
7. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1328. ЎЗР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1968.
8. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1334. ЎЗР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1970.

9. Алишер Навоий. Куллиёт. – Т., Ҳижр. 1332. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1969.
10. Алишер Навоий. Ғазаллар. – Т., Ҳижр. 1315. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 2039.
11. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1304. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 2063.
12. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1315. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 2076.
13. Алишер Навоий. Хамса. – Т., Ҳижр. 1323. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 2142.
14. Алишер Навоий. Хамса. – Т., Ҳижр. 1323. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 2941.
15. Алишер Навоий. Девон. –Т., Ҳижр. 1334. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 2987.
16. Алишер Навоий. Девон. – Т., ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 3007.
17. Алишер Навоий. Девон. – Т., Милод. 1896. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 3088.
18. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1324. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1327.
19. Алишер Навоий. Девон. – Т., Ҳижр. 1328. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1483.
20. Алишер Навоий. Девон. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1961.
21. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. – Т., ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 180.
22. Алишер Навоий. Бадоеъу-л-бидоя. – Т., ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 179.
23. Алишер Навоий. Чор девон. – Т., ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 181.

24. Алишер Навоий. Девон. – Т., ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 986.
25. Алишер Навоий. Девон. – Т., Милод. 1894. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 998.
26. Алишер Навоий. Навоий девонлари. – Т., Ҳижр. 1311. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 288.
27. Алишер Навоий. Девон. Бухоро. Ҳижр. 1382. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1187.
28. Алишер Навоий. Девон. Самарқанд. Милод. 1904. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1260.
29. Алишер Навоий. Девон. Истанбул. Ҳижр. 1319. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 1798.
30. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. – Т., Ҳижр. 1336. ЎзР ФАШИ Ҳ.Сулаймонов фонди. Инв. 12.

II. Илмий адабиётлар:

31. Алишер Навоий: 1441–1501 йил. Адабиётлар кўрсаткичи / Туз. З.Бердиева, А.Туропова. – Т., 1991. – 51 б.
32. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. – Т.Фан, 1965–1968. 6. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. I жилд. –Т.: Фан, 1987. – 724 б.
33. Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. –Т.: Фан, 1987. –620 б.
34. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. III жилд. –Т.: Фан, 1988. – 616 б.
35. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. IV жилд. –Т.: Фан, 1989. – 560 б. 10. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. V жилд. –Т.: Фан, 1990. – 544 б.
36. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. VI жилд. –Т.: Фан, 1990. – 568 б.

37. Алишер Навоий. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XVIII жилд. –Т.: Фан, 2002. – 541 б.
38. Алишер Навоий. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XIX жилд. –Т.: Фан, 2002. – 600 б.
39. Алишер Навоий. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилд. –Т.: Фан, 2003. – 568 б.
40. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. 10 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 2011.– 804 б.
41. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. 10 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент, 2011.– 804 б.
42. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. 10 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: 2011.– 804 б.
43. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. 10 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент, 2011.– 804 б.
44. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ, 3-жилд. – Т.: Фан, 1988. – 468 б.
45. Алишер Навоий. Наводир уш-шаббоб. МАТ, 4-жилд. – Т.: Фан, 1989. – 558 б.
46. Алишер Навоий. Бадое ул-васат. МАТ, 5-жилд. – Т.: Фан, 1989. – 472 б.
47. Алишер Навоий. Фавоид ул-кибар. МАТ, 6-жилд. – Т.: Фан, 1990. – 268 б.
48. Алишер Навоий, Хазойину-л-маоний. Ғаройибус-сиғар. IV жилдлик. I жилд.– Т.: Фан, 1959. –834 бет.
49. Алишер Навоий, Хазойину-л-маоний. Наводируш-шабоб. IV жилдлик. 2 жилд. Т.: Фан, 1959. –784 бет.
50. Алишер Навоий, Хазойину-л-маоний. Бадоеул-васат. IV жилдлик. 3 жилд. Т.: Фан, 1959. – 780 бет.
51. Алишер Навоий, Хазойину-л-маоний. Фавойидул-кибар. IV жилдлик. 4 жилд. Т., Фан, 1959. – 856 бет.

52. Алишер Навоий. Танланган асарлар. 3 томлик. Т.1. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. 200 бет
53. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Т.2. –Тошкент, 1959. – 652 бет.
54. Алишер Навоий. Қитъалар, рубоийлар, туюқлар. Нашрга тайёрловчи Н.Маллаев. – Тошкент, “Ўзадабийнашр”, 1960. – 72 бет.
55. Алишер Навоий. Қитъалар, фардлар, рубоийлар, туюқлар. –Т.: Фафур Гулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968. – 99 бет.
56. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Биринчи девон: Ғаройиб уссиғар/Нашрга тайёрловчи О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2011. – 785 б.
57. Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber / Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – 743 s.
58. ‘Алишир Нава’и. Диван. Факсимиле. Изд.текста, предисловие и указатели Л.В.Дмитриевой. – М.,1964. – 734 с.
59. Алишер Навоий: Оққуюнли мухлислар девони/Нашрга тайёрловчилар А.Эркинов ва Р.Жабборов. – Т.: Шарқ, 2020. – 248 б.
60. Навоийни куйлаймиз. Нашрга тайёрловчи К.Яшин. – Тошкент, “Ёш Гвардия”, 1968. – 119 бет.
61. Абдурашид Абдуғафоров. Навоий ижодида сатира. – Т.: Фан, 1972. 260 бет.
62. Шарофиддинов О. Алишер Навоий. – Т.,1939,1948.
63. Исоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Т., Фан,1965. 140 бет.
64. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. – Т., 1996. – 145 б.
65. Адизова И. Сўзумни ўқуб англағайсан ўзумни. – Т., 2008. – 136 б.
66. Азимжанова С. Индийский диван Бабура. – Т.: Фан, 1996. – 187 б.
67. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-2-жилдлар. – Т.: Шарқ НМАК, 2016. – 535 б.
68. Алишер Навоий меросига янгича ёндашув бугуннинг талабидир. // Алишер Навоий мероси ўзбек шарқшунослиги талқинида. Илмий-амалий

анжуман тўплами 2. – Тошкент, Тошкент Давлат Шарқшунослик Институти, 2020. – 124 б.

69. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии / Сочинение. – М: Наука, 1963. – 532 с.

70. Бельчиков Н.Ф. Литературное источниковедение. – М., 1983. – 182 с.

71. Березин Н.Н. Турецкая хрестоматия. Казань, 1857. – 456 с.

72. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. – Т.: Адолат, 2004. – 192 б.

73. Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат. – Т.: Ёзувчи, 1996. – 143 б.

74. Валихўжаев Б. Алишер Навоий шеърляти. – Самарканд, 2001. – 187 бет.

75. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи.–Т.:1993. – 191 бет.

76. Вяткин В.В. Самарканд и его окрестности в прошлом по запискам Султана Бабур – Мирза. Справочная книга. С. 30-37.

77. Грушинин А.Л. Исследовательские аспекты текстологии // Славянские литературы. 1959.№6. С. 56.

78. Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей института востоковедения. III вып. Поэзия и комментарии к поэтическим сочинениям, поэтики. – М.: Наука, главная редакция восточной литературы, 1980. – 264 с.

79. Encyclopaedia of islam, Vol 5, 1983, fase 836.

80. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърлят. – Т., 2015. –

81. Имомназаров М. Адиб Аҳмад Югнакий. Буюк сиймолар, алломалар, Ўрта Осиёлик мутафаккирлар ва донишмандлар. 1-китоб. – Т.: Халқ мероси, 1995. – 289 б.

82. Имомназаров М. Адиб Аҳмад қачон яшаган? // “Ўзбек адабиёти ва санъати”. 1995. 31-март. – 6 б.

83. Исҳоқов М. Сўғд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти. Ўлмас обидалар. –Т., 1989. – 206 б.

84. Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2013. – 218 б.
85. Лихачев Д.С. Текстология. – М.–Л.: Наука, 1964. – 62 с.
86. Лихачев Д.С. Текстология. – М. –Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 605 с.
87. Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Г.Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – 758 с.
88. Лихачев Д.С. Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских литературных памятников. – Известия АСССР ОЛЯ, 1955.т. XIV, Вып. 5. – С.35, 477.
89. Лихачев Д.С. По поводу статьи В.А. Черныха о развитии методов передачи текста. Исторический архив. 1956. №3, – С.508.
90. Махмудов Қ. Манбаларни қайтадан кўрмоқ керак // ЎзАС. –Т., 1995. 28 август. – 6 б.
91. Мадраимов А.А, Г.С.Фузаилова. Тарихий манбашунослик. Ўқув кўлланма. –Т.: Фан. 2006. – 213 б.
92. Мадраимов А.М. Манбашунослик. – Т.: Фан, 2007. – 187 б.
93. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-том. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
94. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.; Л.: Изд-во АН, 1951. – 235 с.
95. Малов С.Е. Из третьей рукописи “Кутадгу билиг” // Изв. АН СССР Отд. Гуман. наук. 1929. – 112 с.
96. Манбашунослик: матн ва унинг талқини (Илмий мақолалар тўплами). – Т.: ЎзР ФАҚИ, 1997. – 95 б.
97. Мумтоз адабиёт манбалари луғати. – Т., 2009. – 431 б.
98. Муталлибов С. “Девону луғатит турк” ва унинг таржимаси. // “Ўзбек тили ва адабиёти”, – Т., 1971. №5. – 120 б.
99. Муниров Қ. Шарқ кўлёмалари. – Т., 1962. – 310 б.

100. Алишер Навоий “Хамса”сининг қўлёзмалари каталоги. (Тузувчилар: Қ.Муниров, М.Ҳакимов) – Т., 1986. – 298 б.
101. Огаҳий асарларининг тавсифи (каталоги) (Тузувчи: Ф. Ғанихўжаев) – Т., 1986. – 124 б.
102. Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида // Шарқ юлдузи. –Т., 1990. № 10. – 134 б.
103. Основы текстологии. // Под редакцией В.С. Нечаевой. – М.: 1962. – 500 с.
104. Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002. – 128 б.
105. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш. –Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 110 б.
106. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., Сано-стандарт, 2017. – 367 б.
107. Раҳмонов В. Матн ва матншунослик // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. – Т., 10.12.1987. – 8 б.
108. Рейсер С.А. Основы текстологии. – Л.: Просвещение. 1978. УзСЭ. – 176 с.
109. Рейсер С.А. Полеография и текстология. – М., 1970. – 336 с.
110. Рустамов А. Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида. // Адабий мерос. 1976. – 45 б.
111. Рустамов Э. Узбекская поэзия впервой половине XV века. – М., 1963. – 256 с.
112. Самойлович А. Собрание стихотворений императора Бабура. Петроград.: 1917. – 324 с.
113. Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР. –Т., 1940.
114. Сирождидинов Ш. Илм ва тахайюл сарҳадлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 132 б.

115. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
116. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типоло-
234 гик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.
117. Sirojiddinov Sh. Mir Ali Shir Nava'i the great, Tashkent, G'.G'ulom, 2018. – 147 б. 107. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015. – 128 б.
118. Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019. – 128 б.
119. Сирожиддинов Ш. Ҳижрий милодий йилларни ўзаро табдил қилиш йўллари. – Т.: Муҳаррир, 2019. – 136 б.
120. Содиқов Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ТДШИ, 2017. – 216 б.
121. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. С.139–153.
122. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 2005. – 267 б.
123. Тарихий манбашунослик муаммолари. / Республика илмий-анжумани материаллари. –Т., 2008. 25-апрел. – 304 б.
124. Тўхлиев Б. Краткий обзор изданий о древнейшем письменном памятнике “Кутадгу билиг” / Библиотеки Узбекистана. Сб. – Т.: 1981. С. 129-140.
125. Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Т.: Фан. 1986. – 164 б.
126. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М.: 1963. – 398 с.
127. Хўжанова Г. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 205 б.
128. Худойбердиев. Ж. “Девону луғатит турк”: топилиши, таржималари ва ўрганилиши.// Туркология масалалари. 1-сон, 2007 й. – 48 б.
129. Қаюмов А. Асарлар. 10 жилдлик. 1-2-жилд. – Т., 2008.

130. Қаюмов А. Қадимий обидалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 256 б.
131. Қаюмов А. Ўзбек адабий манбашунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. № 5. – 120 б.
132. Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: ФА нашриёти, 1962. – 123 б.
133. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-3-жилдлар. – Т.: Фан, 1977-1778.
134. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Тузувчилар: Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев) –Т.: Фан, 2003. – 290 б.
- Қосимхонов Б. Навоий асарларининг тошбосма нашрлари тавсифи. Т., 1968. – 201 б.
135. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – 321 б.
136. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т., 2000. – 172 б.
137. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарлари кўчирган хаттотлар. –Т., 1991. – 52 б.
138. Ҳакимов М. Навоий қўлёзмаларининг таснифи. –Т., 1983. – 199 б.
139. Ҳакимов М. Шарқ қўлёзмаларига доир терминларнинг қисқача изоҳли луғати. // Адабий мерос. № 2, 1985. – 67 б.
140. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Т.: Давр пресс, 2013. – 496 б.
141. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба сифатида. // Адабий мерос. № 2, 1971. – 123 б.
142. Ҳамидова М. Манбашуносликнинг баъзи масалалари. – Т.: Шарқ машъали туркуми. 1999. – 220 б.
143. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т., 1961. – 289 б.
144. Ҳақкулов И. Навоийга қайтиш. 1-3 китоб. – Т., 2009, 2014.
145. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. – Т.: 1997. – 51 б.
146. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. – Т.: 1997. – Б. 51 б. 133.
- Эркинов А.С. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т., 2019. – 98 б.

147. Эшонбобоев А. Матншунослик ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2002. № 2. – Б. 45 – 48.
148. А.Ҳайитметов. Адабиётимиз тарихининг ўз изоҳлари. “Шарк юлдузи” журн. –1971, № 12.
149. Натан Маллаев. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожига Навоийнинг роли / Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961. №3.
150. Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поэтик мероси тадқиқотидан. “Ўзбек тили ва адабиёти” журн. 1965, № 5.
151. Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг янги топилган “Ситтаи зарурия” асари ва унинг қўлёзма манбалари ҳақида. “Адабий мерос”, – Т.: 1968; № 1.
152. Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси // Шарк юлдузи. 1958. № 11.
153. Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поэтик мероси тадқиқотидан. “Ўзбек тили ва адабиёти” журн. 1965, № 5.
154. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т.: Фан, 1961. – 175 б.
155. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи. – Т.: Фан, 1963. – 173б.
156. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970. – 380 б.
157. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т.: Ўқитувчи, 1997. –240 б. 145. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тафсири. –Т.: Фан, 1983. – 198 б. 146. Ҳакимов М. Навоий асарларининг кўчирган хаттотлар. –Т.: Фан, 1991. – 93 б. 147. Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. –136 б.
158. Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 224 б.
159. Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов.– Т.: Ғафур Ғулом, 1981. – 400 б.

III. Диссертация ва авторефератлар:

160. Жабборов Н. Фурқат асарларининг қўлёзма манбалари: Филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: ЎзФА ҚИ, 1994. – 156 б.
161. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2004. – 298 б.
162. Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008. – 270 б.
163. Зоҳидов Р. «Сабот ул-ојизин» асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2018. – 240 б.
164. Кадыров Т.Ш. Филологическое исследование словаря «Хулосаи Аббаси» Мирза Мухаммада Хойи.: дисс...канд. филол. наук. – Т.,1988.–164 с.
165. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги («Бадоеъ ул-бидоя» девони асосида): Филол.фан. номз. ...дисс. – Т., 2005.
166. Ражабова Б. Ўзбек классик шеърлятида тамсил санъати: Филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: ЎзТАИ, 1996. – 117 б.
167. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Т.,1969.–19 с.
168. Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомилли 238 (илк ва ўрта асрлар): Автореф филол.фан. д-ри...дисс. –Т.: ТДШИ, 2016.–74 б.
169. Пардаев Қ. Муқимий шеърляти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. Филол. фан. д-ри...дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019.
170. Рашидова М. Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарининг матний тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. –Т.: ЎзФА Тил ва адабиёт институти, 1991. – 222 б.
171. Сулейман Хамид. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый. – Ташкент, изд. АН УзССР 1961. – С. 426.

172. Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част второй. – Ташкент, изд. АН УзССР 1961. – С
173. Сулейман Хамид. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои: Автореф. дис... докт. филол. наук. – Т.: ИЯЛАН РУз, 1961. – 34 б.
174. Шамсиев П. Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достони илмий-танқидий матни ва уни тузиш принциплари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. –Т., 1952. – 19 б.
175. Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. док. дисс. автореф. –Т., 1969. – 146 б.
176. Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол”нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи: Филол. фан. док. дисс. –Т., 2009. – 283 б.
177. Шониёзов М. “Мажмуаи шоирон” тазкираси матнини тайёрлаш принциплари ва матний тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. –Т., 2009. – 167 б.
178. Қудратуллаев Ҳ.С. “Бобурнома”нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили: Филол. фан. док. дисс. –Т., 1998. – 267 б.
179. Зоҳидов Р. “Сабот ул-ожизин” асари лексикаси: Филол. фан. номз. дисс. – Т., 2001. – 187 б.
180. Зоҳидов Р. “Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол. фан. док. дисс. – Т., 2018. – 278 б.
181. Маҳмудов Ж. Паҳлавон Маҳмуд ҳаёти ва адабий меросининг матний тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. – Т., 2006. – 26 б.
182. Мирзараҳимова А.Ш. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи: Тарих. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2009. – 49 б.
183. Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол. фан. номз. дисс. – Т., 2005. – 223 б.

184. Раҳмонов Н. Ўрхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар: Филол. фан. докт. дисс. –Т., 1991. – 52 б.
185. Рахманов Н.А. Поэтика памятника Кюль-Тегену: Автореф. дис... кандидата филол. наук. – Т.: ИР АН РУз, 1983. – 18 с.
186. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва ва фаолиятига доир XV XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари: Филол. фан. док. дисс. автореф. –Т., 1997. – 45 б.
187. Сулаймонова Н.А. М.Замахшарийнинг “Асос ул-балоғи” асарининг манбашунослик тадқиқи: Филол. ф. номз. дисс. – Т., 2007. – 156 б.
188. Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс. автореф. –Т., 1998. – 50 б.
189. Курбон Турсун. Залилий ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи: Филол. фан. номзоди... дисс. автореферати. – Т.: ЎЗМУ, 2008. – 48 б.
190. Ганихўжаев Ф.А. Оғаҳийнинг “Таъвизу-л-ошиқин” девони ва унинг илмий-танқидий матни: Филол. фан. доктори... дисс. автореферати. Т.: ЎЗР ФА ҚИ, 1998. – 50 б.
191. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV – XIX аср манбалари: Филол. фан. номз. дисс. –Т., 1998. – 198 б.
192. Юлдашева Ҳ.А. Ҳидоя Абдурахим ибн Чиштий Ал-Усманийнинг “Сияр ул-ақтоб” асари манбашунослик тадқиқи: Филол. фан. номзоди... дисс. автореферати. – Т.: ЎЗР ФА ТАИ, 2006. – 23 б. 230.
193. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги: фил.фан.номз.дисс. –Т., 2008. – 167 б.
194. Ҳасанов Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”: Филол. фан. док. дисс. –Т., 2017. – 287 б.
195. Ҳошимова Д.М. “Бобурнома” асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари: Филол. фан. номзоди... дисс. атореферати. – Т.: ЎЗМУ, 2006. – 22 б.

196. А.Рустамов. Алишер Навоийнинг “Махбубул-қулуб” асари грамматик хусусиятлари. Номз. дисс. – Т.: 1959.

197. З.Ҳамидов. Алишер Навоий “Лисонут-тайр” асари тилининг лексик-стилистик хусусиятлари. Номз. дисс. – Т.: 1982.

198. Л.Халилов. Алишер Навоий “Тарихи мулуки ажам” асарининг текстологик тадқиқи. Номз. дисс. – Т.:1975.

V. Тўплам ва илмий-амалий анжуман материаллари

199. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ассаҳиҳ. 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. – 607 б.

200. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr). – Bakı, “Qartal”, 2009. – 360 s.

201. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литератур народов Ближнего и Среднего Востока. - В. кн.: Первая Всесоюзная конференция востоковедов/Тезисы докладов и сообщений. – Т., 1957. – С. 13. 243

202. Жабборов Н. Бадий матн таҳрирининг хос хусусиятлари / “Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари” мавзуидаги илмийназарий анжуман материаллари. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2014. – Б. 28–32.

ИЛОВАЛАР

1-илова

“ХАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ” НАШРЛАРИДА ЖАНРЛАР

ТАКОМИЛИ

Нашрдаги номи	“Девон” 1939 й (4 девондан киритилг ан жаъми шеърлар)	Ўзбек Адабиёт и (4 томлик, 2-том 1 959 й)	А нашр (Ҳ.С. Нашри, “ХМ” 1959-60- йй)	Б нашр (15 томлик “Асарл ар”. 1963 – 65-йй) (2,3- девон)	В,Г нашрла р МАТ, ТАТ) 1 990 й, 2011 й.	Ҳ.С. тикла ган автор редак цияси	Девон номлари
жанрлари							
Ғазал	93	18	648		650	650	ҒС
		16	648	356	650	650	НШ
		17	644	360	650	650	БВ
		13	647		650	650	ФК
Мустазод	2	1	1		1	1	ҒС
			1	1	1	1	НШ
			1	1	1	1	БВ
			1		1	1	ФК
Мухаммас	2	1	3		3	3	ҒС
			3	2	3	3	НШ
			2	1	2	2	БВ
			1		2	2	ФК
Мусаддас	2	1	1		1	1	ҒС
			1	1	1	1	НШ
			2	1	2	2	БВ
			1		1	1	ФК

Мусамман	1	1	1		1	1	ҒС НШ БВ ФК
Маснавий	1	1	1		1	1	ҒС НШ БВ ФК
Таржибан д	1	1	1 1 1	1 1	1 1 1	1 1 1	ҒС НШ БВ ФК
Таркиббан д			1	1	1	1	ҒС НШ БВ ФК
Қитъа	74	4 4 6 4	47 49 59 48	20 16	50 50 60 50	50 50 60 50	ҒС НШ БВ ФК
Туюк	9	5	13	13	13	13	ҒС НШ БВ ФК
Рубоий	49	14	133	133	133	133	ҒС НШ БВ ФК

Муаммо			52	52	52	52	ҒС НШ БВ ФК
Қасида		1	1	1	1	1	ҒС НШ БВ ФК
Соқийном а		1	1		1	1	ҒС НШ БВ ФК
Чистон (луғз)			10	10	10	10	ҒС НШ БВ ФК
Фард (муфрадот)	14	5	86		86	86	ҒС НШ БВ ФК
Жами 16 лирик жанрдаги жами шеър	248	115	3111		3132	840 759 740 793 (3132)	ҒС НШ БВ ФК

“БАДОЕЪУ-Л-ВАСАТ” НАШРЛАРИ ҚИЁСИЙ ЖАДВАЛИ

Тафовутл анувчи ғазал, байт	А нашр “ХМ” 4 томлик, илк тўлиқ нашр.	Б нашр “ХМ” 15 томлик “Асарла р” таркибид а	В нашр “ХМ” 20 томлик “МАТ” Таркиби да	Г нашр 10 томлик “Тўла асарлар тўплами” таркибида	Байт ёки мисра
173-ғазал	2-байт	2-байт	4-байт	4-байт	<i>Бир ҳумоюн қуш кеча садқанг бўлур, эй муғбача, Қоф анқосимудур ё дайр хуффошимудур?</i>
323- ғазалнинг 4,5,6- байтлари	4-байт	4-байт	6-байт	6-байт	<i>Айш вақтини бил ганиматким, эрур дам ушбу дам, Чарх эрмас фавт бўлган вақтни ёндурғудек.</i>
	5-байт	5-байт	4-байт	4-байт	<i>Синса кўнглум, не ажабким сангборони фироқ,</i>
	6-байт	6-байт	5-байт	5-байт	<i>Бўлди ҳамлиқ жисм уйин ҳар соридин синдурғудек. Ҳажри зульмига чидармен, ўлғали йўқ, англасам,</i>

					<i>Ким эрур қатлимга ул жон-у жаҳон қайғурғудек.</i>
44-ғ 5-б	–	+	+	+	<i>Кўзум оллидадур лаълинг хаёли, Эмас кирпичларим остида хуноб.</i>
83-ғ 3-б	+	+	–	–	<i>Бода паймо зоҳид ўлса душман, эрматур ғамим, Менки бўлдум бир ҳарифи бода паймо бирла дўст.</i>
460-ғ мақъта	–	–	+	+	<i>Эй Навоий, назм мулки чун сенингдур айлагил, Шоҳ Ғозий васфи ичра тилни қойил ҳар замон.</i>
116-ғазал 2-байти	Б мисра А мисра		А мисра Б мисра	А мисра Б мисра	<i>а) жаҳон раъносига берма кўнгулким,</i>

					<i>б) анга олдурмамиш кўнглин хирадманд</i>
278-ғ 3-5- байтлар б мисралар	Ж уфт мисрала р такрорл анган		+	+	<p>Гар маразнинг лозими дард ўлди, билмон, эй кўнгул,</p> <p><i>Дардманд этгайму, оё дилситонимни мараз.</i></p> <p>Дардлиғ кўнглум ҳалокин истарамким кўйида,</p> <p><i>Йиқмиш ул овориш бехонумонимни мараз.</i></p>
434- ғазалнинг 6-7- байтлар (12- ва 14- мисралар)	Жуфт мисрала р такрорл анган	+	+	+	<p>Сен вафо ҳусн аҳлидин қилма таваққуъ, эй рафик,</p> <p><i>Ким бу ишда дайр пирининг ризосин кўрмадим.</i></p> <p>Эй Навой, тавба андин қилмадим шайх оллида,</p> <p><i>Ким, мен ушбу хайлнинг ҳусни вафосин кўрмадим</i></p>
43-ғ 5-б	даъвий,	даъвий,	Даъвои	Давои	<p>Кишики ... ишқ ичра ўздин олди ҳисоб,</p> <p>Бу муддаога агар олмагай эмас маҳсуб.</p>

	Кенича	Кенича	Кейинича	Кейнича	А, Б: Сурса майдон ичра хар чобук, югурмокдур ишим, ...ул чобуки зарринкамар бўлғайму деб.
55-ғ 4-б	биноғўш		баногўш	баногўши	
38-ғ 4-б	Ийла		Ила	ила	
44-ғ 3-б	Кийсам		кессам	кессам	
45-ғ 9-б	шевасид ур		Саждасид ур	Саждасидур	
69-ғ 3-б	бирандо		бировни	бир андо	
70-ғ 3-б 7-б	Шиоийд ин кўк		шуғлиди н кўп	Шуғлидин кўп	
83-ғ 5-б	Айвони да		Ҳижрони да	хижронида	
84-ғ 2-б	Эттим		Иттим	иттим	
90-ғ 6-б	уюрдунг		Эвурдунг	эвурдунг	
51-ғ 4-б	Буйира		Буройи	бу раъйи	
56-ғ 5-б 7-б	айланиб сиқилмо қдур		ийманиб йиқилмоқ дур	ийманиб йиқилмоқду р	
58-ғ 2-б	Асл		Усл	асл	
63-ғ 5-б	ишқи бежон		ишқи печон	ишқпечон	
68-ғ 8-б	шаянлил лоҳ		Шаялилл оҳ	шаялиллоҳ	
64-ғ 7-б	Этмай		Этманг	этманг	
69-ғ 11-б	авқотин		авқотим	авқотим	

71-Ғ 2-б	Қилмасе н		Қиласен	қиласен	
92-Ғ 4-б	Ихтиёж		Эҳтиёж	эхтиёж	
124-Ғ 2-б	Бишурм ак		Пишурма	пишурмак	
175-Ғ 2-б	Тахарру к		Таҳаррук	Таҳаррук	
108-Ғ 5-б	Гунбази		Гунбади	Гунбади	
112-Ғ 6-б	даъви(й)		Даъво	Даъво	
119-Ғ 4-б	нашоту		Нишоту	Нишоту	
120-Ғ 1-б	Кочи		Кожи	Кожи	
28-Ғ 6-б	Ки еб пашмин а		Кийиб пашмина	Кийиб пашмина	
232-Ғ 3-б	шоҳини бало		Шоҳи, не бало	Шоҳи, не бало	
93-Ғ 5-б	гулқанд инг		гул қандинг	гулқандинг	
466-Ғ 1-б	жаҳон афрӯзди н		жаҳонафр ўздин	жаҳонафрўз дин	
380-Ғ 1-б	то доғи		Нодоғи	не доғи	
441-Ғ 6-б	Юрун		Бурун	юрун	
445-Ғ 3-б	Эркин		ҳар ким	ҳар ким	
449-Ғ 5-б	Елида		Ерида	ерида	
450-Ғ 5-б	Зарқ		Рисқ	зарқ	
454-Ғ 10-б	Ғамза		Умр	умр	

97-ғ 8-б	Чу		У	Бу	Йўқ... дунёда вафо, эй сарсари дашти фано, Гарди нисён совуруб дунёву мофиҳога соч.
212-ғ 8-б	Васл		Сабр	Сабр	Менда хижрон дардию йўқ .....бори дўстлар, Чорае гар қилсангиз, жуз жому саҳбо қилмангиз
151-ғ 2-б	Битсам	Битсам	Есам	Етсам	Ишқ дарси ичра сўрсам нукта савдо аҳлидин, Турраси тобиға чун ..... саволим чирмашур. Зулфию қаддини кўр, эй боғбон, кўп демаким, ...била раъно ниҳолим чирмашур.
5-б	ишқи бежони м	ишқи бежоним	ишқи печоним	ишқпечони м	
12-ғ 4-б	Пашша/ оламдур	Пашша/ ламдур	Фитна/ од амдур	Фитна/ одам дур	Ёрким, мундоқ ниҳондур кўздину мен телбамен, Ким дегайким, ... бўлғон насли .....манго.
174-ғ 6-б	Урмон	Урмон	Тез урмон	Тез урмон	Озими дашти фано бўлдум, келур Мажнун доғи, Гар кадам урмон ондиндурки, ҳампойим келур.

389-ғ 3-б	Куярга		сих куярга	Сих кўрарга	Ўқунг кўринмас эса пора-пора кўнглум аро, Не тонгки, ...кабоб эрур хойил
288-ғ 8-б	Бежурм тифлинг ўлгани кониъ дурур жаза		Бе журм тифлинг ўлганига недурур жазаъ	Бе журм тифлинг ўлганига недурур жазаъ	
414-ғ мақъта	Азимат этқи, эрур анда хушроқ – ўқ эканим		Азимат этқи, эрур хушроқ анда-ўқ эканим	Азимат этқи, эрур хушроқ анда-ўқ эканим	
457-ғ1-б	урмоқ дам		„урмоқ дам“	„урмоқ дам“	Манга ҳар нечаким йўқ захра урмоқ дам висолингдин, Ва лекин жом олурмен улча мумкиндур хаёлингдин.
243-ғ 6-б	Фурқати нгдин ўлмаган бўлсам		Фироқин гдин ўлмаган бўлсам	Ўлмаган бўлсам фироқингди н	

227-ғ 7-б	Шод		Шоҳ	шоҳ	Гар Навоий ёрнинг васлин таманно қилса бор, Уйлаким, бўлғай гадо кўнглида ....ўлмоқ ҳавас.
187-ғ 3-б	Лаҳза		Ҳамма	Хатти	Туну кун оқу қаросин найлайн менким, манга Орзу бир ..... сабзу оразии гулфомдур.
200-ғ 1-б	дашти фанода		Дашти фанода	Дашти анода	Истаганлар бизни сахҳроии балода истангиз, Водийи ҳижрон ила дашти фанода истангиз.

3-илова

“ҲАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ” ҚЎЛЁЗМА ВА НАШРЛАРИ ҚИЁСИЙ ЖАДВАЛИ

тафовутла наётган ғазал, байт, мисра кўрсаткич и	Санкт- Петербур г нусха (Таянч А нусха)	Тошкент инв. 677 (Б нусха)	1959-60- йилги нашр (А нашр)	Тўла асарлар тўплами (Г нашр)	Байт ва девон номлари (ҒС, НШ, БВ, ФК)
11-ғ 3 б	Бир- биридин	Бир- биридин	Бир- биридин	Ҳар- биридин	Жузв-жузвумни фигонким мунфак этти тийғи ҳажр,

					<i>Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга. (Ғ.С.)</i>
161-ғ 6 а	Боқий	Боқий	Бақо	бақо	<i>Боқий топар улки бўлди фоний, Раҳравга бақо фано бўлибдур. (Ғ.С.)</i>
168-ғ 6 б	ўлмак	Ўлмак	Ўлмас	ўлмас	<i>Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар, Бўлмаса жон ўйлаким ўлмак жаҳон зиндон эрур. (Ғ.С.)</i>
193-ғ 2 а	Баз м	Базм	Базм	Ша мъ	<i>Базм эмас бог ичра майсизким, ҳунарвар илгидин, Бўлди рангин мум ҳар қолаб била ҳайъат назир. (Ғ.С.)</i>
195-ғ 5 б	нукта (нозик)	нукта	нукта (нозик)	нукта (нозик)	(Ғ.С.)
37-ғ 2 б	онинг улча	онинг улча	энг аввалча	инак улча	<i>Телба кўнглум билмаган бўлса висолинг қадрини,</i>

					<p><i>Ҳажр анга еткурди онинг улча имкондур сазо. (Н.Ш.)</i></p>
101-ғ 6 б	Колмани (маккор кампир)	Колмани (маккор кампир)	Комилани	колумани	<p><i>Ҳасмкуш келди фалак золи, бил, эй шайху, манга, Раз қизи борида ул колмани қилма никоҳ. (Н.Ш.)</i></p>
305-ғ 3 а	Улки юб кетмас қўлидин, баски ноҳақ тўкти қон	Улки юб кетмас қўлидин, баски ноҳақ тўкти қон	Ўқни банд айларғадур туфроқ уза қўйгон хадаф	Улки юб кетмас қўлидин, баски ноҳақ тўкти қон	<p><i>Улки юб кетмас қўлидин, баски ноҳақ тўкти қон, Ваҳ, не ҳожатким хино бирла яна ранг этса каф. (Н.Ш.)</i></p>
325-ғ 1 б	Пари ул	Пари ул	Паргул	Пари ул	<p><i>Телба ким, кўрди мени шайдодек, Пари ул ҳур, малак сиймодек. (Н.Ш.)</i></p>
511-ғ 4 а	дур топилса	зарр а топилиб	зарр а топилиб	дур топилса	<p><i>Кўзум баҳрида қатрадин дур топилса, Ажаб бўлмагай баҳри Уммон эрур бу. (Н.Ш.)</i></p>

526-ғ 4 а	ойни	Ойни	Ойини	ойни	Оино айламай ул ойини не мумкинки, сипехр – Меҳр ойнидин айлабтур они бегона. (Н.Ш.)
547-ғ 6 б	сайёд ипак	сайёд ипак	сайёди бебок	сайёд ипак	Қушқа юнг маскан аро хушироқдурур озодлиғ, Бўлғонидин банд аро сайёд ипак доми била. (Н.Ш.)
565-ғ 3 а	Ҳажринд а/ улга мен	Ҳажринда/ ўлғамен	ҳижронида /уккамен	ҳажринда ўлғамен	Ул қуёи ҳажринда заъфим айладурким, улга мен, Соя тушса ногаҳон бу жисми бетоб устина. (Н.Ш.)
590-ғ 1 б	вазни	вазни	Ўзни	Вазни	Ким экин ул куй аро деб келса андин ит уни, Ит уни вазни била кўнглум солур ҳижрон туни. (Н.Ш.)
468-ғ	оти	оти	Ани	ани	Сабт ўлмаса Навоий, оти назми зайлида,

					<i>Фахм айлар аҳли дард калом адосидин. (Б.В.)</i>
38-қитъа 2 а	кам	кам	Гум	гум	<i>Бошимиздан бу тоғни кам қил, Барча гар бўлса салтанат тоғи. (Б.В.)</i>
9-ғ 3 байт 9-ғ 5 байт	Кокулунг Лайлию Мажнун	Кокилунг Мажнуну Лайли	Кокулунг Лайлию Мажнун	Кокулунг Лайлию Мажнун	(Б.В.)
303 4 байт	Учук	учук	Улуғ	Учук	<i>Риштаи лаълинг дегай, топмиш учук бирла гириҳ, Кўрган элким, қонга солмиш жони афғоримни заъф. (Ф.К.)</i>
9-ғ 3	қақнус	қақнус	Қукнус	Қақнус	<i>Номан элтур қуш агар мазмунин айтиб қилса шарҳ, Сочқай ўт қақнус киби минг чок ўлуб минқор анга. (Ф.К.)</i>